

Värderingsförändringar som orsaker till konflikter och krig

Några tankar om ideologi, religion, konflikter och krig

av Björn Körlof

Résumé

In the Academy's ongoing project SES a subproject has started that deals with changes in patterns of values in the context of European security. This article, which is part of this project, deals with some scientific problems pertaining to the study of ideologies and religions and their respective influence on security policy. The problem of studying the many different sides of causes of war and conflict is first introduced and some of the most important models brought forward on this subject are described. Two "tracks" in the discussions on background causes to conflict are thereafter commented, namely the "realist" approach and the "passion" approach. The two tracks meet in the long and still ongoing discussions between theses put forward by Frances Fukuyama and Samuel Huntington, which is a main theme in the article. The article maintains, along the lines put forward by Huntington, that ideologies and religions are extremely important subjects to study in order to understand why different conflicts emerge. In order to try to clarify the deeper roots of religion and ideologies the article deals with some of the important features of religion and ideology and some historical background to those features. The article closes with some aspects on why states, regarding ideology and religion, tend to look upon each other as either friendly or hostile, and how the European Union can try to handle the risk of further division within the Union.

I AKADEMIENS PROJEKT SES finns flera underprojekt. Ett av dem benämns "Värderingsförändringar på europainivå" och handlar om politiska värderingsförändringar i olika stater i EU och om dessa förändringar kan innebära faror för sammanhållningen inom EU och Nato vilka kan få säkerhetspolitiska konsekvenser.

Projektet avser att söka belysa hur olika typer av förskjutningar av grundläggande gemensamma politiska värderingar inom EU-kretsen kan medföra allvarliga spänningar. Får sådana spänningar fortleva och fördjupas kan de leda till splittring i unionen och eventuellt risker för fler utträden efter Brexit.

Sådan utveckling kan medföra försvagningar av sammanhållningen inom EU och Nato och kan utnyttjas av t ex Ryssland, Kina eller muslimskt dominerande stater. Europa kan då glida in i nya konflikter som i värsta fall kan ge upphov till väpnade konflikter inom eller mellan staterna.

I det nämnda delprojektet studeras bl a olika orsaker till uppkomst av spänningar, krigsrisker och krig som har sina grunder i urgröpning av demokratiska rättstatsideal och framväxt av mer auktoritärt styre i olika stater som nu ingår i EU. Tanken är att studera viktiga historiska bakgrundsförhållanden som alltså har betydelse för olika nationella

ideologier och politiska kulturer, religiösa förhållanden etc (s k civilisationsbärande element), inte minst mot bakgrund av den historia som präglat Ryssland och Östeuropa i förhållande till Västeuropa. Studier avseende rättsstatsprinciper och EU-institutionernas bärighet inför olika utmaningar ingår i projektet liksom en studie om psykologiska förhållanden vad gäller ideologier.

Orsaker till krig har i modern tid oftast studerats inom ramen för ett förhållandevis mycket brett och djupt spektrum av orsaker. I projektet uppfattas termen ”orsak” på ett annat sätt än t ex ”anledning” till krig eller något som ”berättigar” till krig. De senare termerna har en nära anknytning till det latinska uttrycket ”casus belli” och har en uråldrig innebörd av att någon händelse eller ett beteende från en motpart rättsligt sett berättigar till våld. ”Casus belli” var med andra ord rättsligt reglerat, inte minst i det antika Rom.

Det ovannämnda underprojektet kan istället sägas ha sin fokus på en viktig delmängd av sådana orsaker till krig som främst avser det område som berör konflikter mellan grundläggande religiösa och ideologiska värderingar och som tar sig uttryck på samhällsnivå.

När man söker sig till aktuell eller äldre forskningslitteratur inom detta område visar det sig att det råder betydande divergenser mellan olika forskare både vad avser fokusering och metodik. En aktuell forskare som under lång tid ägnat betydande intresse åt detta svårbemästrade vetenskapsområde är Peter Katzenstein, professor i internationella studier vid Cornell University i New York.¹ Fler forskare och debattörer som gett sig i kast med detta område kommer att beröras senare i denna artikel.

Nu föreliggande artikel ingår som ett led i det ovannämnda underprojektet. I den görs ett försök att, med stöd av några olika veten-

skapliga modeller och studier, söka finna sådana mer grundläggande orsaker till konflikter och krig som har bakomliggande djupgående ideologiska och religiösa värderingar som ”orsak”. Det innebär att artikeln söker efter sådana konfliktmönster och ”orsaker” till krig som främst har bäring på värderingar inom ramen för ideologier och religioner samt hur sådana ideologiska värderingar och religionsuppfattningar satt och sätter sina prägel på olika kulturer (”civilisationer”) och dessa i sin tur på staters förhållnings-sätt sinsemellan.² Artikelrubrikens breda ansats kan dock inte leda analysen längre till än att söka, med stöd i några forskares försök att systematisera värderingarnas roll i konfliktmönstren, skapa ökad förståelse för det dynamiska samband som finns mellan värderingsmönster, värderingsförskjutningar och konflikter.

Vetenskapliga modeller för studiet av krig och värderingar

När man använder begreppet ”orsak” till krig finns risker för att i en basal mening trassla in sig med svårigheter i själva orsaksbegreppet, inte minst om man söker göra en koppling mellan ideologiska och religiösa värderingar som krigsorsaker. Att etablera ett mer eller mindre nödvändigt eller regelbundet sammanhang mellan en orsak och dess verkan är den vanliga ambitionen som görs i vetenskapliga sammanhang. Den innebär att om man påstår att övertygelsen hos en viss ideologi eller religion i förhållande till en annan är orsak till en viss konflikt, bör det i princip vara möjligt att bekräfta eller vederlägga påståendet med mer eller mindre gott empiriskt material. Tanken med ett sådant synsätt är i princip att varje händelse (t ex en krigisk konflikt) med nödvändighet har en

eller flera orsaker som också kan vidimeras och studeras, låt vara att sammanhagen mellan orsaker och verkningar vad gäller orsaker till krigiska konflikter inte sällan är både mångsidiga och synnerligen komplexa.

När orsaker till krig ska studeras vetenskapligt kan det vara rimligt att först söka se vari sådana orsaksfaktorer hör hemma inom ramen för det större ämnet krig och konflikter. När detta större ämne ska studeras med ambitionen att söka efter vetenskapligt hållbara hypoteser som kan utvecklas till teorier kan det ske med många olika angreppssätt, eftersom kriget som mänsklig företeelse inrymmer en mängd olika aspekter som kan angripas med stöd av kunskaper inom många olika vetenskapsområden.

Det vetenskapliga studiet av krig är nämligen i sina många olika aspekter ett mycket komplext och omfattande ämne att ta sig an. För att täcka sammansatta och interfererande aspekter av ett ämne som inrymmer olika former av vetenskaplig kunskap är det inom många vetenskapsområden vanligt att använda modeller som verktyg. Modellerna strävar efter att söka få med många olika faktorer och sedan låta sådana faktorer variera eller interferera med olika tyngd eller fokus inom ramen för modellen. Men det ligger en fara inrymd i vetenskapliga modeller, nämligen den att de tenderar att tolkas som att de i mer eller mindre hög grad liknar "verkligheten". Den vetenskapsfilosofiska kritiken mot modeller innebär oftast att de anses stå för ett instrumentellt sätt att hantera verkligheten och att det "reala" s a s aldrig nås. Så länge det finns en medvetenhet om att modellen endast är ett verktyg, oftast med långt driven abstraktion, som används för att söka skapa möjliga ingångar till analyser av olika delar av ett komplext ämne, kan modeller dock vara användbara.³

Orsaker till krig kan således, i en vid begreppsbestämning, sökas i en mängd olika

omständigheter. Flertalet av dem är dessutom sådana att de ofta vävs in i varandra på ett svårbegripligt och svåranalyserat sätt. Den akademiskt inriktade forskningen inom området förefaller också brottas med stora svårigheter att få fram modeller eller redskap som kan tjäna som instrument för att göra rimliga empiriskt prövbara hypoteser.

Det finns modeller som söker analysmönster inom ramen för globala, regionala, nationella, gruppdynamiska och individorienterade strukturer och som sedan söker efter orsaksrelaterade faktorer på varje sådan nivå, men också letar efter faktorer som interagerar mellan nivåerna. Det är tydligt att denna modell inrymmer en hel del intressanta öppningar till analyser som söker fånga påverkansfaktorer, t ex inom ett eller flera mer eller mindre väl sammanhållna politiska system på olika nivåer. Men det är tydligt att en mer tydligt individorienterad orsaksförklaring till krig (t ex en person som Hitler) mycket sällan kan ge en uttömmande förklaring.

Modellen ger uttryck för en analysambition som söker efter system och strukturer.⁴ Men det är också påtagligt att modellen är "grov" och inte ger uttryck för viktiga nyanser. En svårighet med modellen, som också framförs i angiven litteratur (se fotnot 5), är att på varje nivå kan urskiljas en mängd olika påverkansfaktorer som kan interferera och samvariera internt i nivån, och heller inte enbart med nivån närmast under eller över, utan med alla nivåerna.

Detta gör modellen utomordentligt svårbevästrad som analysverktyg. Analysmönstret blir nämligen mångfaktoriellt mycket extensivt och komplexiteten i analyserna gör att det ter sig svårt att få fram sådana faktorer som är mera utslagsgivande än andra. Det understryks också ofta att förklaringarna i grunden måste delas upp efter helt väsens-

skilda kategorier innan de kan sättas in i olika nivåer.⁵

Två huvudspår i synsätten på orsaker till konflikter och krig

När orsaker till krig och konflikter började studeras mer objektivt vetenskapligt med stöd av olika modernistiska teorier utkristalliserades tidigt två huvudspår i tankemönstren. Dessa anknyter påtagligt till de två inriktningar av studier om orsaker till krig vilka nedan beskrivs som det ”realistiska” spåret (och däri ingående s k liberala sätt att söka efter lösningar på konfliktproblem) respektive ”passionsspåret”.

Det realistiska spåret hade sina grunder i upplysningstidens och modernismens realistiska och rationellt inriktade filosofier. De sökte krigens orsaker i statsordningarnas mer eller mindre politiskt och geografiskt icke-adekvata former, i orättvisor mellan stater och befolkningar som hade sin grund i geografisk belägenhet, ojämn fördelning av nyttigheter, utvecklingsstadier i teknisk och industriell förmåga, den ena statens större militära möjligheter att med våld förtrycka den andra, i skevheter i handeln mellan stater o s v. Det realistiska spåret utgår från att det globala systemets sätt att fungera sker inom ramen för ett mönster av distinkta, territoriellt avgränsade stater och att det är staternas sätt att fungera och agera som utgör de viktiga parametrarna att studera. Detta tankespår brukar ofta sammanfattas i begreppet ”realism” och förespråkarna som ”realister”.⁶

Liberalismen är en viktig tanketendens inom ramen för det realistiska spåret och står inte i motsats till ”realismen”. Begreppet ”liberalism” används här inte främst i dess mer ideologiska innebörd utan som beteckning på ett förhållningssätt till lösning av globala konfliktmönster. Liberalismen i denna form

söker finna rättsliga, diplomatiska och förhandlingsmässiga former för att bemästra de ”ojämnheter” som ”realismen” identifierar och som anses finnas eller uppstår mellan stater och som bedöms kunna vara orsaker till krig. Tänkare inom detta spår (t ex tidigt Immanuel Kant) menade att det var möjligt att minimera orsakerna till kriget och kanske fullständigt förhindra dem, om det skapades en rättvis ordning mellan staterna där maktbegär och ideologiska och religiösa ”passioner” kunde tyglas inom ramen för en ”objektiv” utformad internationell rättsordning.⁷

Denna tanketendens söker visa att tydliga olikheter, ekonomiskt, geografiskt etc, mellan stater kan minimeras genom samarbete, handel etc, men inte minst genom successiv framväxt av bättre internationella normer, rättsregler, och internationella institutioner som kan leda till en väl utformad internationell rättsordning. Därigenom kan nationerna, i en grundläggande respekt för en sådan ordning och i samarbete, bemästra olikheter och ojämnheter mellan staterna och därigenom ”tygla” de krav på nationell egoism som ideologier, religioner etc ger uttryck för och förmedlar och som ger upphov till politiska rörelser vilka i sin tur leder till konflikter när sådana rörelser får makt i staterna.⁸

Detta mer eller mindre optimistiska synsätt på möjligheterna att tygla ideologier, religioner, ”nationalism”, ”patriotism”, ”chauvinism”, ”fanatism” och ”fundamentalism” etc måste anses inrymma ett idealistiskt drag.⁹ Men tanken på en rationell världsordning byggd på grundläggande rättsliga principer har återkommande visat sig vara ett basalt tankemönster som visat sig starkt genom inte minst FN och dess institutioner. Inte minst gav de långdragna och svåra krigiska konflikterna under 1900-talet incitament till denna tanke.

Det första spårets ”realistiska” drag vad gäller orsaker till krig, och de som oftast lyfts fram i statsvetenskaplig forskning, är således de faktorer som har att göra med staternas förutsättningar och möjligheter att överleva med stöd av olika naturresurser, givet statens geografiska belägenhet. Intresset här fokuserar därför på fundamentala fysiska, ekologiska, ekonomiska, och demografiska mönster i staternas utvecklingar och relationer. Det är en orientering som ofta tar sin utgångspunkt i materiella förhållanden. Den förknippar krigsorsaker med geografiska förhållanden mellan stater, med klimatförhållanden, förutsättningar för jordbruk, jakt, fiske, betesmarker, vattentillgångar, gruvnäring, handel och handelsvägar till lands och sjöss och sjöfart.

Söker man efter en kort historisk bakgrund till realismens och liberalismens idétendens att söka konfliktorsaker, kan man konstatera att de har sina grunder i modernismens idéer, vilka växte fram i slutet på 1800-talet. De förutsatte implicit att ”passionerna”, dvs idealistiska ideologier och, inte minst, religiösa övertygelser småningom skulle dö ut och att rationalism, individualism, kapitalism, basala rättsprinciper och sekulär hållning till religion skulle komma att prägla den globala utvecklingen inom ramen för en respekterad statsordning.

De idealistiska ideologiernas borttynande sågs som ett nödvändigt inslag i den samtidiga framväxten av ett alltigenom rationellt (förnuftsmässigt) förhållningssättet till kunskap om människan och hennes samhällen. I modernismens tankeströmningar innebar detta inte minst att vetenskap i olika former skulle ligga till grund för och visa vägen mot en organiserad form för mänskligt liv i samhälleliga former som blev fredligt, harmoniskt och rättvist.

Den inom modernismen ofta framträdande sekulärt kritiska hållningen till den

organiserade religionen, ett arv från franska revolutionen, innebar att religionen skulle lämna det offentliga livet och reduceras från en, dittills i samhällslivet offentligt organiserad form, till att bli enbart ett inslag i det privata livets tänkande.

Det klassiska vetenskapliga synsättet på det internationella systemet (som ovan i detta sammanhang benämns ”realismen”) och detta systems benägenhet att ge upphov till konflikter, har alltså sin grund i en materialistisk syn på resurser och basala förhållanden och en global samhällsmodell som bygger på stater vilka söker tillvarata ett nationellt intresse (suveränitet, integritet, ekonomiskt oberoende etc) inom ramen för en i geografiska gränser uppdelad värld. Modellen förutsätter en grundläggande respekt från allas sida för denna uppdelning, men samtidigt en, ännu ej bemästrad, ”anarki” vad gäller plötsliga utbrott av våldsanvändning som pågår så länge det inte etablerats någon med ett globalt våldsmonopol som kan ta itu med våldsbenägna människor och regimer (tanken om en sk världspolis).

Även om det finns forskare inom området internationell säkerhet som ofta väger in kulturella variabler (”passionsspåret”) i sina analyser, är det relativt tydligt att de sannolikt inte skulle instämma i argumentet att kulturella variabler spelar en större eller avgörande roll i förhållande till ”reala”, materiella intressen och mer påtagligt beräkningsbara strukturella faktorer.¹⁰

De materiella intressena tar sig enligt många forskare nämligen påtagligt uttryck i konflikter. En strategisk råvaruprodukt som anses föranleda konflikter är oljan. Det hävdas t o m att mellan en fjärdedel och hälften av alla konflikter sedan 1973 har sin grundorsak i kopplingar till oljan, men även till gastillgångar.¹¹ Det anges gälla Irakkriegen 1991 (med Kuwaitinvasionen) och 2003. Men även makten över olje- och gasresur-

ser anges vara upphovet till konflikterna i Syrien, Irak, södra Sudan, konflikterna om Krim och Ukraina samt även incidenterna i Syd kinesiska sjön. Uppseglande konflikter kring Arktis anges på motsvarande sätt spegla behov av kontroll över olja, men också över tänkbara geografiskt viktiga isfria strategiska handelsvägar.

I modern tid förknippas denna materialistiska position således ofta med oljetillgångar, men vattentillgång och klimatpåverkan är i olika regioner också ofta förknippad med konflikter. Positionen inrymmer också frågor om demografiska förhållanden, t ex befolkningssammansättningar, överbefolkning och migrationsrörelser.

Men i linje med denna materialistiskt präglade grundsyn om råvarutillgångarnas m fl betydelse för konflikter hävdas också att konflikter mellan sunni- och shiamuslimer, mellan kurder och turkar, mellan muslimer och kristna ofta också i grunden kan härledas till kontroll över olja. Iran finansierar Hizbollah med oljepengar och Al Qaida får också stöd med sådana pengar, liksom Saudiarabien söker sprida sin islamistiska version över stora delar av världen med hjälp av oljepengar. Olja anges också korrumpiera maktförhållanden i t ex Latinamerika och Afrika.

De flesta torde hålla med om att en sådan ”realistisk” analys av stater och statssystemet på många sätt bär en empiriskt viktig prägel och har viktiga implikationer för konfliktstudier och orsaker till krig.

”Passioner” som orsaker till krig

Men det finns ett annat tankespår som, till skillnad från det materiellt realistiska och liberala spåret, och som alls inte med samma tyngd eller omfattning som de nyss nämnda, och heller inte särskilt vetenskapligt

s sofistikerat, fokuserar på mer typiskt mentalt orienterade aspekter på krigsorsaker. Dessa orsaker uppfattas vara mer eller mindre tydligt religiösa, ideologiska och psykologiska och/eller kombinationer av dem. De är inte sällan formulerade i språkliga termer som tenderar att beskriva hot eller risker som härstammande från svårdefinierade mänskliga kulturella och sociala ”krafter” och som ofta förbinds med begreppet civilisationer. Det är sådana kulturellt orienterade ”passioner” som ses som de faktorer som historiskt gett upphov till de olika civilisationerna, vilka fortlever under mycket lång tid. Dessas fortgående inverkan på det internationella konflikt- och krigsmönstret uppfattas som avsevärt mer betydelsefulla än vad som oftast antas.

Forskningen i denna del har nämligen tagit fasta på en viktig grupp av kategorier som oftast behandlas ytligt i andra delar av konfliktforskningen, även om de då och då nämns, nämligen de värdegrundsbaserade konfliktorsakerna i form av religion och/eller ideologier vilka formar civilisationerna. Ytligheten hos forskningen ligger ofta däri att konfliktforskare, som oftast hör till statsvetenskapliga ämnesområden, sällan ger sig i kast med de religiösa och ideologiska övertygelsernas djupare karaktär hos människor, grupper av människor eller hur de kulturellt sätter sin prägel på politiken i olika samhällen. Detta senare studieområde hör snarare hemma i religionssociologiska eller religionspsykologiska ämnen eller i de ideologiska övertygelsernas djupare kulturella, filosofiska, individualpsykologiska eller socialpsykologiska karaktär.

När modernismen framträdde under 1800-talet företrädde den, förutom av sin realistiska och materiellt inriktade vetenskapliga profil, också av relativt skilda tankeskolor som sökte finna bärande kunskaper inom mer kulturellt orienterade kunskapsområ-

den, vilket sådana tänkare som Condorcet, Durkheim, Comte, Weber, Marx och Freud och deras efterföljare inom olika ämnesområden ger uttryck för. Några av dem skulle komma att sätta bestående spår i ideologiska och psykologiska förhållningssätt till konflikter och krig.

Det gäller tydligt marxismen och freudianismen, och det skulle dröja lång tid innan dessa tankeriktningar utsattes för mer djupgående vetenskapligt hållbar kritik.

Det var småningom kraven på vetenskapligt hållbara hypoteser som kunde testas och prövas som gjorde marxism-leninismen (inte minst i dess utrerade sovjetiska form) ohållbar som förklaringsgrund till historiens utveckling (men uppenbarligen inte ohållbar som ideologisk grund för politik). Det var också kraven på vetenskaplighet som, genom behaviorismen, kom att undergräva Freuds och Jungs teorier inom psykologin.

Marxism-leninismen visade sig i själva verket, trots sina anspråk på att företräda en vetenskaplig förklaring av den mänskliga historiens utveckling, vara en i hög grad idealistisk tankeskola. Den byggde ensidigt på endast ett grundläggande orsaks- och förklaringsmönster till den mänskliga utvecklingen och därmed också orsakerna till konflikter och krig. Det var produktionsförhållandena som ledde till klassamhällen med en inbyggd oförsonlig antagonism mellan klasserna, som måste leda till revolution och i förlängningen till konflikt mellan socialistiska och alla kapitalistiska samhällen. Det idealistiska draget låg i att den i historiens deterministiska och därför nödvändiga gång såg en slutligt förutbestämd lycklig form för människan. Krig och konflikter ingick ”dialektiskt” i denna nödvändiga historiska utveckling för att nedkämpa kapitalismen som uppfattades stå hindrande i vägen för denna nödvändiga process.

Dessa orsaks- och förklaringsmönster visade sig dock inte kunna beläggas på det sätt som marxismen, särskilt i dess sovjetiska form, förutsatte. Inte heller andra former av idealistiskt inriktade historieteorier kunde vinna respekt hos modernistiskt och rationellt orienterade forskare. Tecken blev Oswald Spenglers idealistiskt utformade beskrivning av kulturers uppgång, blomstringstid, förfall och undergång populär i nazipolitiska kretsar under 1920- och 1930-talen.¹² Spengler själv var dock en aristokrat och stöttes bort av nazisternas råa och vulgära uttrycksmedel och av deras antisemitiska åsikter, vilka han inte delade.

Freuds teorier om det mänskliga psyket (psykoanalytisk, eller psykodynamisk skola), som han själv ansåg byggde på empirisk forskning, kom småningom att underkastas skarp kritik från den behavioristiska psykologiska skolan, som menade att psykoanalysen saknade sin vetenskapliga reliabilitet och därför också saknade validitet.

Under det konflikt- och krigsdrabbade 1900-talets svåra konvulsioner med åtföljande humanitära katastrofer gick det inte att bortse från att orsakerna till konvulsionerna i hög grad gick att spåra i ”passionerna”, dvs i svårutrotliga ideologiska och religiösa tankemässiga mönster som hade sin grund i sedan lång tid djupgående skilda kulturella civilisationsutvecklingar. De ideologiska mönstren pekade tecken på föreställningar om att något, mer eller mindre diffust definierat, ”folk” hade mer ”rätt” till utbredning och underkuvande av andra (kan ske som en reminiscens av ursprungliga föreställningar om revir), eller att de fattiga och förtryckta hade en ”ursprunglig rätt” att resa sig mot dem som förtryckte, både i det egna landet liksom också att hjälpa dem som var fattiga och förtryckta i andra länder. Olika nationalistiska strömningar underbyggdes också delvis av sådana idealistiska

tankemönster, d v s att ett ”folk” (alltså inte nödvändigtvis en viss territoriellt avgränsad stat) hölls samman av språk, historia, land, kultur, religion etc och att sådana från naturen komma ”ursprungliga” normer och nedärvda kulturella ”rättigheter” moraliskt stod över många andra värden.¹³

Inte minst sökte man i diskussionerna inom detta sk ”passionsspår” också leda i bevis att de återkommande krigen hade sina rötter i religiösa föreställningar om att t ex något folk hade av en gud utvald roll att spela i historien, att det gavs någon form av översinnlig gudomlig rättvisa, att vissa landområden var att se som helig mark, att det fanns onda krafter som hotade de ”rättfärdiga” och som därför med gudomligt stöd kunde bekämpas o s v. Många religioner inrymmer nämligen föreställningar om en över människan stående gudomlig ordning som ger grund till en översinnlig rätt eller rättvisa inom olika områden och som människan endast har att rätta sig efter; ofta till och med inte endast att ödmjukt rätta sig efter utan också att med våld fullfölja.

Båda dessa spår i diskussionen om orsaker till krig, d v s realismen med liberala rättsidéer och ”passionerna”, har som förklaringsgrunder i viss utsträckning bekräftats av den utveckling som ägde rum under 1900-talets många olika krig och konflikter. Det kan också konstateras att både nazismen och marxism-leninismen som extrema ideologier inrymmer drag som i vissa avseenden också närmar sig de religiösa mönstren, utan att de lade in gudomliga orsaker till förloppen. Inom dessa ideologier finns nämligen ett viktigt sådant grundläggande drag som också kan återfinnas inom fundamentalistiska religionsuppfattningar, nämligen föreställningen om att, med olika skäl, och med en ofta absolut innebörd, ”ha rätt”.

Det kalla krigets långvariga ideologiska konflikt mellan de västliga demokratierna

och det marxist-leninistiska konglomeratet av stater som stod under sovjets inflytande, bär tydliga spår av sådana i grunden helt oförsonligt präglade ideologiska drag. Lenin uttalade t ex tidigt att ”internationell imperialism [...] kan inte, under några omständigheter, under några förhållanden, leva sida vid sida med Sovjetrepubliken [...]”.¹⁴ Men nazismens, och inte minst Hitlers egen, ideologiska värld präglades av en tydlig, mycket djupgående övertygelse om att det tyska rike som skulle byggas av nazismens Tyskland måste präglas av en ”rasmässig renhet” och en rätt att utbreda detta rike på andra folks bekostnad, inte minst motiverat med behovet österut av sk ”livsrum”. Hitler förklarade för sina generaler tre månader inför kriget mot Sovjet att ”kampen [mot Sovjet] är en kamp om ideologier och rasmässiga olikheter och måste föras med exempellös, skoningslös och obevklig hårdhet [...]. Kommissarierna är bärare av ideologier som står i direkt motsats till Nationalsocialismen. Kommissarierna kommer därför att likvideras.”¹⁵

Det är svårt att föreställa sig ideologiskt präglade uttalanden av mer oförsonlig karaktär än de nyss citerade och de medförde också att kriget mellan Sovjet och Nazityskland kom att präglas av en osedvanlig intensitet och hårdhet från båda sidor.

De båda ideologierna stod för mycket djupt gående övertygelser om att i en historisk mening ha ”rätt”, men också att den andra sidans övertygelse därför utgjorde en dödsfara för den egna staten och dess ideologi. Kampen handlade därför om att någon måste besegras i grund för att slutligt undanröja denna dödliga fara.

Inom de extremt utrerade ideologierna har den ideologiska kampen därför tagit sig uttryck i folkmord, folkfördrivning, erövringskrig, etniskt förtryck, åsiktsförtryck o s v. De konflikter som under 1900-talet mer påtagligt har sin grund i ideologiska

övertygelser kan härledas till nazismens och fascismens försök att fram t o m andra världskriget tillvälla sig makt och deras imperialistiska och chauvinistiska ambitioner i olika riktningar.

Men försöken att, med mer eller mindre uttalat stöd från Sovjet och/eller Kina med bakgrund i den ideologi (marxism-leninismen) som härskade i dessa stater, störta olika regeringar och regimer har satt sin prägel på konflikterna även före och efter andra världskriget under hela 1900-talet och fortsatt i olika former även efter Sovjets fall.

Det är därför tydligt att Lenins åsikt att en socialistisk republik inte kunde leva vid sidan om en kapitalistisk stat, legat till grund för många konflikter under hela 1900-talet. Det är lätt att glömma de omfattande försök som Sovjet gjorde på 1920-talet att störta Weimarrepubliken, kuppörsöket i Estland i december 1924 och försöken att göra revolution i Finland 1918 och senare även under 1930-talet. Det gäller inte minst också Sovjets stöd till revolutionen på Cuba och via den till olika försök att ta makten i Chile, Columbia, Bolivia, Nicaragua m fl, försök som lett till långvariga och blodiga inbördesstrider i dessa länder. Sovjets försök att invadera Afghanistan 1979 ledde till ett långvarigt guerillakrig mot de egna trupperna och slutade, efter ett ständigt förlustbringande krig, till att stormakten till slut drog sig ur Afghanistan 1989.¹⁶ Det gäller också Kinas stöd till olika maktövertaganden i Vietnam, Laos, Kambodja etc, stöd som på olika sätt sökte förhindras eller undergrävas av USA.

Det är mot denna bakgrund ofrånkomligt att karaktären av den ideologi som bar upp de kommunistiska staterna måste bedömas ha varit den helt avgörande orsaken till den globala konflikten mellan väst och öst under det kalla kriget och en väsentlig bakomliggande orsak till många andra konflikter. Den kommunistiska ideologins kvarvaran-

de maktbaser, främst Kina och Nordkorea, är därför alltså stater vars ambitioner i olika riktningar har ideologiska utgångspunkter och som därför ger upphov till konflikter i vilka orsakerna måste sökas i ideologi.

Det ideologiskt eller religiöst grundade föreställningssättet, om att ha någon form av absolut rätt vad gäller mänsklighetens nödvändigt inriktade historia och utveckling eller stå för en gudomligt given ordning här på jorden som inte kan ändras av människan, tar sig många olika uttryck. Inom de mer religiöst präglade tankemönstren förekommer inom alla religioner organiserad sekterism, och en fundamentalism som bl a kan leda till våld i olika former (massjälvmord, terrorism, korståg, heliga krig etc). Detta är väl beskrivet i Tom Hollands omfattande skildring av kristendomens växlande uttrycksformer i Europa under mer än 2000 år.¹⁷

Krigen mellan olika religiöst präglade grupper såsom muslimer, hinduer, buddhister, judar, kristna, etc har under århundraden återkommande blossat upp på olika platser och tidvis tagit sig mycket våldsamma former. Att dessa konflikter inrymmer ursprungligt religiösa element torde vara oomtvistligt. Det gäller den långvariga konflikten mellan kristna och muslimer, palestinier och judar, men även inbördeskrigen i Libanon, kriget mellan Iran och Irak, inbördeskriget i Syrien, inbördeskriget på Sri Lanka, den långvariga konflikten om Kashmir o s v. Men även inom t ex Indien finns en hindunationalistisk stark majoritet som på olika sätt står i stark animositet till både muslimer, buddhister, judar och kristna.

Diskussionerna om ideologiers hållbarhet inom de mer seriöst orienterade vetenskaperna fick efter andra världskriget en intensiv färg med vetenskapsfilosofen Karl Poppers stora, kritiskt orienterade, arbete riktade mot de stora idealistiskt orienterade ideologierna.¹⁸ Framförallt kritiken mot marxismens

idealistiska karaktär (tanken på en ändamålsbestämd historisk utveckling och ett slutmål för historien) fick ett stort genomslag liksom kritiken mot Platons idévärld och dess fortgående roll i västerländskt idétänkande, t ex hos Hegel.

Den amerikanske sociologen Daniel Bell förutspådde 1960 i sin bok *The End of Ideology*, en slutpunkt för de stora ideologierna, främst fascism och den sovjetiska formen av marxism i form av Stalinism.¹⁹ Hans kritik riktade sig, liksom tidigare Poppers, mot de starkt förenklade och absoluta påståendena om slutliga sanningar om mänskligheten, historien och förnuftet.

Dessa båda verk kan ses främst som mer filosofiskt orienterade uppgörelser med de idealistiskt präglade ideologierna och riktar sig således generellt mot idealistisk metafysik i tänkandet överhuvudtaget. Men varken Popper eller Bell ger sig egentligen i kast med den svåra uppgiften att söka identifiera varför ideologisk idealism eller religiös fundamentalism har ett så starkt grepp om många människors sinnen, kort sagt varför de drivs av en tankemässig ”passion” som är så påtaglig hos många av dem som företräder dessa ideologier eller religioner.

Diskussionerna kom istället påtagligt att röra sig om hur den liberala demokratin mest utpräglade karakteristiska skulle förstås, beskrivas och komma till nytta. Dessa diskussioner förde vidare den ovan berörda realistiska och liberala tankestrukturens mest väsentliga drag. Viktiga arbeten inom dessa områden gjordes av John Rawls i hans epokgörande arbete *A Theory of Justice* från 1972 och Robert Nozick's arbete *Anarchy, State, and Utopia* från 1975.²⁰

Fukuyama och Huntington

De båda ovan nämnda diskussionsspåren inom vetenskapen om konflikternas orsaker,

det realistiska spåret och passionsspåret, kan sägas ha mötts i en häftig diskussion mellan Frances Fukuyama och Samuel Huntington på 1990-talet efter det att det kalla kriget avklingat.²¹

Fukuyamas viktiga tes var att civilisationskrigen (d v s krigen mellan ideologierna och religionerna) efter det kalla kriget skulle ebba ut genom att striden om de stora ideologierna i och med kommunismens sammanbrott var på väg att ta slut. Den liberala demokratin med dess rättsstatsprinciper och en fredlig handel med olika nyttigheter skulle nu utvecklas mellan staterna, allt byggt på ökande kunskap med stöd av vetenskap, samt att detta skulle komma att genomsyra resten av den mänskliga historien. Fukuyama företrädde m a o den rationella tanketendens som gjort sig gällande sedan modernismens genombrott på 1800-talet. Han menade att sådana diskussioner som de Rawls och Nozick förde var de som i fortsättningen skulle prägla den vetenskapligt orienterade diskussionen om samhällsutvecklingen, liksom hur en ordnad och fredlig värld skall byggas. Detta skulle också leda till att religionernas roll i politiken successivt skulle få en allt mindre roll. Fukuyama kunde m a o tydligt hänföras till den ovan nämnda ”realistiska” och liberala positionen.

Mot detta hävdade Huntington att efter det kalla kriget ett nytt och stort mönster av konflikt skulle framträda på det globala planet och prägla framtiden, nämligen en stegrad konflikt mellan de stora civilisationerna, inkluderande en djupgående konflikt mellan deras ideologier och religioner och de övertygelser som bar upp dessa. Huntington sammanfattade sitt synsätt i tesen: ”Faith and family, blood and belief, are what people identify with and what they will fight and die for.”²²

Det kan självfallet hävdas att de olika synsätten inte är varandra helt uteslutande,

vad gäller den inriktning den globala utvecklingen tagit. Den liberala demokratin har t ex gjort en hel del tydliga landvinningar på auktoritära regimers bekostnad, även om det också finns exempel på återgång till auktoritärt styre. Det finns också tydliga drag av att religionens roll fått mindre uttalade drag i tidigare starkt religiöst präglade länder och mer liberala hållningar kunnat vinna isteg, t ex i samband med de förändringar som ägde rum i vissa arabstater under det som kom att kallas "den arabiska våren".²³

Det är dock tydligt att fundamentalismen inom vissa religioner ger upphov till påtagliga konflikter mellan folkgrupper och ligger till grund för terroristiska rörelser. Men det finns också exempel på ideologiskt tydliga nationalistiska och chauvinistiska drag som fjärrmar vissa länder i EU från rättsstatsprinciper, liksom religiöst präglade inslag inom olika staters politiska liv även inom EU-kretsen, t ex vad gäller aboträtten som tydligt har katolska religiösa värderingar som grund.

Tyvärr pekar de senaste årens utveckling i många demokratiska stater på en långsam men påtaglig urgröpning av demokratin. Det sätt på vilket demokrati definieras i en viktig rapport har undergått negativa förändringar under de senaste 14 åren. Indien och USA ges som exempel. Av de 195 länder som värderats var 83 (43 procent) bedömda som demokratiskt fria, 63 (32 procent) delvis fria och 49 (25 procent) inte bedömda som demokratiskt fria. Under det senaste årtiondet innebär det en nedgång för de demokratiskt fria med 3 procent. Vidare anger rapporten att klyftan mellan demokratisk tillbakagång och demokratisk utveckling har vidgats. Rapporten anger också att av de mest etablerade demokratiska staterna har flera erfarit långsamma men påtagliga försämringar av de viktiga demokratiska kännetecknen, främst vad gäller ökande brister i valsystemen, inskränkningar i medi-

ernas frihet och ökad politisk påverkan på rättsväsendet. Rapporten pekar också på att flera mycket auktoritära stater har ökat sin påverkan på många stater globalt.²⁴

Men det finns likväl en tes som förefaller hålla måttet mycket långt, nämligen att liberala demokratier inte börjar krig mot varandra.²⁵ Teorier om orsaker till detta finns det anledning att återkomma till i slutet av artikeln. Men det är ändå tydligt att det finns ett påtagligt olika värderingsraster mellan Fukuyama och Huntington i deras syn på orsaker till krig efter det kalla kriget.

Den tes som Huntington förde fram har därför inte lämnat forskarna någon ro. En forskare med ett från den materialistiska hållningen avvikande synsätt är t ex den amerikanska professorn Eva Bellin, specialiserad på arabisk politik. Hon hävdar att det är en common sense-erfarenhet att t ex religion faktiskt har betydelse i internationella konflikter och att det därför är viktigt att gripa sig an med den "truly challenging theoretical question: when does religion matter and how?"²⁶

En annan amerikansk forskare, professor Mark L Haas, har i flera verk gett sig i kast med uppgiften att söka bena ut på vilket sätt religion och ideologi faktiskt spelat och spelar betydande roll främst i konfliktmönstret i Mellersta Östern. Hans tes (som också i hög grad stämmer med Huntingtons) är att flera amerikanska presidenter (bl a Georg W Bush och Barack Obama) hyst en övertro på att det skulle kunna gå att komma till rätta med dessa konflikter i Mellersta Östern genom att, närmast som en självklarhet, lansera och stödja liberala och sekulära politiska program i de muslimskt präglade statsbildningarna.²⁷ Enligt Haas tvingades bägge modifiera sina hållningar sedan de insett att påtvingade västerländskt liberala program i många av de muslimskt orienterade staterna ledde till motsatsen, nämligen ökat religiöst hat mot

USA och grogrund för mer fundamentalistiskt orienterade religiösa ledarskap. Endast en långtgående respekt för den arabiska kulturen inklusive dess religioner kunde leda till framsteg i relationerna med USA, något som då skulle tvinga USA och den övriga västvärlden att acceptera sociala normer och sociala förhållanden som stod långt från västliga liberala värderingar vad gällde t ex kvinnors ställning i samhället, religiöst präglade straff, auktoritärt styrelseskick etc.

Är ideologier och religioner fundamentala för förståelsen av konflikter?

Om Fukuyamas grundtes att ideologier och religioner skulle tyna bort, inte visat sig hållbar för förklaringar till de många konflikterna och krigen efter det kalla kriget; när skiftade i så fall konflikternas grundmönster över till att mer stämma med Huntingtons tes? Eller var det i själva verket så att något skifte aldrig ägde rum utan att vissa ideologiska och religiösa antagonistiska grundmönster sedan mycket lång tid låg djupt i civilisationerna och därför i själva verket legat och pyrt under ytan under det kalla kriget och, när det kalla kriget avslutades, den glöd som de representerade började att flamma upp? Detta utgör i varje fall en väsentlig del av Huntingtons argumentation.

Denna hypotes, som alltså anknyter till ”passionsspåret”, bygger på att det är mycket svårt att förändra djupgående ideologiska och religiösa övertygelsemönster i kulturerna och att konfliktforskningen, så som professor Bellin hävdar, mer djupgående måste börja ta hänsyn till dessa faktorer och finna svar på hur de kan bemästras.

Under det kalla kriget hade nämligen rivaliteten mellan supermakternas ambitioner, förutom den ångestfyllda bevakningen av

varandras kärnvapenpotential, främst tagit sig uttryck i stöd till olika småstater, eller etablerade allianser för att förhindra motsidan att få kontroll över dem och då kunna tillväxa i inflytande, först ideologiskt därefter politiskt, geografiskt och militärt. De konflikter som framväxte ur denna rivalitet hade kampen mellan de två samhällsideologierna som grund, och kanske inte främst inflytande eller kontroll över råvaror; men ofta kontroll över handelsvägar och noder i dessa vägar (t ex Suez- och Panamakanalerna). Men den överskuggande kampen gällde den liberala demokratins överlevnad eller marxism-leninismens överlevnad och tog sig främst uttryck i en våldsam militär rustning och en intensiv övervakning av varandras militära och politiska kontroller i omvärlden.²⁸ Under det existentiella hot som kärnvapnen innebar, över hela jordklotet, var det snart sagt ingen som vågade utlösa ens en mindre konflikt eftersom den snabbt kunde eskalera till fullskaligt kärnvapenkrig med risk för allas undergång.

De motstående ideologierna (och inte materiella förhållanden) var således det mest tydliga bakomliggande draget i konfliktmönstret under det kalla kriget, och båda lägren ansåg sig i en övergripande och fundamental mening ”ha rätt”. Fukuyamas tes att det kalla krigets avslut skulle bereda vägen för ideologiernas fall och att en harmonisk världsordning i princip skulle leda ”till historiens slut” kom likväl alltså på skam. Vad var det som skedde i samband med det kalla krigets avslut, och när kan Huntingtons tes sägas ha blivit mer bekräftad?

En viktig signal och kanske bekräftelse anges ibland vara (trots att det skedde före det kalla krigets slut) det religiösa maktövertagandet i Iran 1979, med dess djupgående inverkan på den muslimska världens förhållningssätt till västvärlden, och inte minst det framväxande hatet mot USA som utmålades

i religiösa termer som ”den store Satan”. Det är mer ovanligt att religiösa rörelser förbinds med våldsam revolution, men den senare delen av den revolution som genomfördes 1979 i Iran måste dock betecknas som en väsentligen religiöst inspirerad. Revolutionen inleddes nämligen inspirerad av liberala och socialistiska aktivister främst riktad mot schahens auktoritära styre, men där mer fundamentalistiska muslimskt orienterade krafter småningom tog över och genomdrev en blodig utrensning av västligt orienterade politiker som tvingade över 350 000 människor i landsflykt.

Irans omfattande religiösa kontroll över den shiitiska muslimska läran (nära 90 procent av världens muslimer bekänner sig till den sunnitiska troshållningen och den måste alltså ses som en ”civilisation” i Huntingtons mening) gör att det religiösa inflytandet från Iran numera sträcker sig långt utanför Irans gränser, särskilt som Iran, genom sitt oljeinnehav, också har ekonomiska muskler att stödja olika shiitiska rörelser. Att Iran och Saudiarabien befinner sig i konflikt med varandra anses oftast bero på Saudiarabiens djupgående rädsla för ett shiamuslimskt inflytande i landet, (eftersom det kan undergräva kungahusets dominerande maktposition) och i Saudiarabiens omgivande struktur av stater som bekänner sig till shiamuslimska förhållningssätt. Det långvariga kriget i Syrien förklaras ofta i termer av en ursprunglig religiös konflikt mellan grupper av shia- och sunnianhängare vilka stöddes av Iran respektive Saudiarabien i försök att vinna religiös och därmed även politisk kontroll över landet. Motsvarande mönster kan urskiljas även i Libanon, i Jemen m fl stater.

Skulle denna tolkning vara den i stort sett riktiga, dvs att konfliktmönstret kan härledas till en konflikt mellan sunni- och shiamuslimer om den ”sanna” tolkningen av islam och alltså kunna kläs i termer av

religiös övertygelse, är konflikthanteringen i hög grad beroende av hur denna religiösa tolkning kan gestaltas så att animositeten dämpas.

Det är även tydligt att den långvariga konflikten mellan Israel, med stöd från USA, och palestinierna, med dessas stöd från olika arabstater, i hög grad är en religionskonflikt med existentiell innebörd. Även om det kan sägas att konflikten materiellt sett handlar om rätten till visst territorium eller landområde är det tydligt att Israels, i allt väsentligt kulturellt judiskt-religiöst präglade statsbildning, svårigen kan förenas med en muslimsk-palestinsk statsbildning inom samma statsterritorium. Konflikten är således både en statsrättslig fråga om en stats uppkomst inom ramen för en viss geografi, som ett annat folk anser i grunden helt orättfärdigt, men också i hög grad en religiös konflikt mellan judiskt och muslimskt.

Andra observatörer pekar på ökning av interna konflikter och det etniskt framväxande konfliktmönstret efter 1990-talet. Det religiösa inslaget i denna diskurs fokuserade inte så mycket på sedan länge pågående konflikter, typ Kashmir, Palestina eller t o m inbördeskriget i Columbia (som också präglades av inslag med en starkt radikaliserad katolicism, i form av den sk befrielse-teologin). Istället kom först kriget 1992–1995 i fd Jugoslavien, med dess tydliga inslag av våldsam etnisk rensning, vilken hade sin grund i blandningar av nationalism, etnicitet och religion, att visa på vad som kunde ske när stormaktskonfliktens kalla krigs-motsättning upplöstes. Hypotesen om att konflikter som har sin grund i djupare liggande ”passioner” skulle komma upp till ytan när skrällen för kärnvapenkriget och kommunismens förlamande inverkan på samhället skingrades, kan här sägas ha fått en bekräftelse.

Men dramatiska händelser med extremt våld från bakomliggande religiösa rörelser

kom snart att sätta sin prägel på utvecklingen även utanför Europa. Den islamiska terrorgruppen Al Qaidas attack mot New York World Trade Center 1993, bombningarna av USA:s ambassader i Kenya och Tanzania 1998 och det dramatiska attentatet 9/11 2001 mot USA, visade enligt många att det globala konfliktmönstret, nu tydligt växlat från en ideologisk konflikt mellan kommunism och kapitalism och istället börjat anta tydliga religiösa mönster i en värld som började domineras av framväxande religiöst präglad hat mellan olika civilisationsformer.

Men även inom USA växte det fram rörelser som kopplades till denna religiösa vågrörelse. Framst pekas ofta på den s k ”kristna högern” som i en extrem form, U.S. Christian Patriot Movement, 1995 genomförde ett bombattentat mot en federal byggnad i Oklahoma. Men även i Europa har politiska rörelser med både vänster- och högerextremism som tydliga signum tagit till våld mot olika delar av samhället.

Men civilisationskrigstesens (”passionsspåret”) och dess djupgående implikationer för konfliktmönstren har trots allt sin mest tydligt präglade form i att viktiga delar av den muslimska världens folk fångas av förkunnelser som gör gällande att den västerländska livsformen med dess utlevande och frigjorda kultur, dess kapitalistiska marknadsformer, dess militära maktanspråk etc utgör ett genuint hot mot den islamiska världens levnadsformer.

Föraktet och hatet mot denna västerländska livsform, där USA ses som den främsta företrädaren och därmed utmålas som ”den store Satan”, berättigar enligt många mer religiöst fundamentalistiskt inriktade islamiska rörelser, till våld i utrerad form. Sådana rörelser har sökt erövra territorium, skapa kalifat med inbördeskrig som följd och där storskalig terrorism är ett sådant uttryck för den genuina frustration delar av

den muslimska världen och många av dess ledare upplever inför hotet från västerländskt inflytande. Detta hot upplevs tydligt som ett existentiellt hot mot den muslimska tron och dennas intimt sammanvävda form med många av de arabiska samhällena i stort. Det är också tydligt att det sätt på vilket terrorismen utvecklats mot denna bakgrund har sina rötter i religiösa föreställningar om ett av Gud givet rättfärdigt krig, ett s k Jihad.

Men även inom västvärldens höger- och vänsterextremism, i Ryssland och i Kina finns ideologiskt starkt präglade synsätt som inte främst har en religiös botten utan bygger på olika ideologiska särdrag, men som ändå bärs upp av mycket starka övertygelser. Ett av dessa särdrag är den nordkoreanska moderna formen av familjedynasti med långtgående auktoritära drag som har ärvt olika varianter av marxistisk ideologi som bärande tankeform. Men även Kina är i arvet från Maoismens marxistiska grunder en stat som hårt håller fast vid enpartiformen, kombinerat med en djupgående nationalism, en auktoritär statsapparat med långtgående kontroll av befolkning, media, kultur etc, men samtidigt målmedvetet arbetar med kapitalistiska produktionsformer och hämningslöst söker konkurrera över hela jordklotet med snart sagt alla företag och nationer.²⁹

Till skillnad från Ryssland, är det dock viktigt att komma ihåg att Kina sedan lång tid egentligen inte haft djupgående religion som ett bärande inslag i sin kultur. Konfucianskt tänkesätt, som satt sin prägel på kinesiskt tänkande under många hundra år, är främst en form för konservativt förhållningssätt, t ex vikten av att följa äldres direktiv och råd, att hålla samman i familjer, att vara noggrann med alla ritualer, att följa normen i det existerande samhället, att studera och arbeta ambitiöst o s v. Det finns ett påtagligt kollektivistiskt drag i den kinesiska kulturen som är uråldrigt och som passar den

marxistiska ideologin väl. Det är tydligt att dessa konfucianska drag i den kinesiska kulturen ännu präglar människornas förhållningssätt till sin roll i samhället och i stor utsträckning stödjer väsentliga drag i det kommunistiska partiets ideologiska kontroll av medborgarna.³⁰

Det är svårare att placera in Ryssland efter Sovjets fall i detta mönster. Men de tydliga dragen av en genuint auktoritär stat, som har en långvarig tradition i Ryssland ända sedan mongoltiden,³¹ i kombination med den ortodoxa kyrkans djuggående inflytande är viktiga drag att ta fasta på. Den senare har också under århundraden haft en föraktfull och avståndstagande hållning till den västerländska katolska och protestantiska formen av kristendom.

Några starka och fristående institutioner som kan utgöra balanserande faktorer i det politiska livet har i princip aldrig existerat i Ryssland. Privat egendom i form av jordegendom, som kunde ge grund till en självständig bonderörelse existerade inte i Ryssland då allt ägdes av tsaren. Viktiga delar av kulturutvecklingen i Västeuropa (renässans, upplysningstid etc) gick under århundraden till stora delar Ryssland förbi. Landet har efter kommunismens fall skapat en företagskultur som präglas av oerhört rika företagsledningar i konglomerat som drivs av oligarker och stöttar en nationalistisk president som samtidigt bygger sin makt på militär, säkerhetstjänst och, mera okänt, även på den ortodoxa kyrkan.

Exakt hur den ideologi som sätter sin prägel på Putins tänkande ska klassificeras är inte helt lätt att göra. Dragen är påtagligt nationalistiska, auktoritära, chauvinistiska och även här relativt hämningslösa när det gäller att använda våld mot omvärlden när ryska "intressen" anses hotade. Förtrycket av oliktankande inom ett ideologiskt mönster är påtagligt och den omfattande propa-

ganda- och desinformationsverksamheten är klassiska ryska och sovjetiska metoder som riktar sig mot både den egna befolkningen men även mot "mjuka mål" i väst. Men även ett förakt för västs, dekadenta, utlevande och hämningslösa kultur gör sig stundom gällande i rysk debatt, liksom uppfattningen att västs demokratiska politiska former i själva verket ger prov på omfattande manipulativa drag och inte är genuint demokratiska.

Det är tydligt att Putin anser att Sovjets fall var en historisk olycka och att han har ambition att på olika sätt återställa Ryssland till en sådan global och starkt respekterad maktposition som Sovjet hade. Att Putin faktiskt anser att Ryssland med olika motiv, historiska inte minst, anser sig ha fundamentalt "rätt" i olika avseenden gentemot omvärlden torde vara oomtvistligt.

De nationalistiska och i viss utsträckning religiöst kulturellt präglade politiska mönstren går i viss utsträckning igen även i sådana stater som Polen och Ungern, där också en viss form av auktoritär styrelse börjat göra sig gällande, bl a genom att söka inskränka medias frihet, stärka kontrollen över ett oberoende rättsväsende etc. Hur dessa mönster ska karakteriseras rent ideologiskt kan också vara svårt att avgöra eftersom de inte enkelt låter sig inrangeras i de klassiska ideologiernas ramar. Dragen av nationalism (synen på invandring och rädsla för upplösning av den inhemska kulturen), chauvinism i förhållande till omvärlden, och auktoritärt styre (en ökande kontroll över medier och rättsväsende) är omisskännliga, liksom också vissa mönster av religiösa förhållningssätt (t ex synen på abort). Det kan också noteras att många av dessa ideologiska och delvis religiöst präglade drag, också stöds av betydande delar av folkopinionen.

Det mönster av politisk åsiktsförändring som kan ses i Polen, Ungern etc under senare

år kan finna förklaringsmönster i flera samverkande faktorer.³²

En första förklaring skull kunna vara en hypotes om att när kommunismens omfattande och djupgående grepp om åsiktsbildningen släppte återgick opinionsbildningen i olika former till sådana åsikter som fanns före det starka marxist-leninistiska inflytandet. Det kan gälla den katolska kyrkans inflytande, det kan gälla synen på den ursprungliga och egna kulturen i Polen och Ungern med författare, konstnärer och musiker, det kan gälla omvärdering och omskrivning av historien med olika skuldbeläggning av Nazityskland och Sovjetunionen. I Polen gäller det tydligt Stalins ansvar för massakern i Katyn mot ca 22 000 polska officerare.

En andra förklaring kan handla om en hypotes om nationell stolthet, d v s ett behov av att (utan territoriell begränsning) ofta och starkt lyfta fram det genuint polska eller ungerska, att med stolthet visa fram den polska eller ungerska armén, att med tydlighet i EU-sammanhang markera polska eller ungerska intressen och behov etc. Till denna förklaringsmodell knyter sig svåra frågor om medansvar för holocaust, liksom mindervärdeskomplex vad gäller efterblivenheten inom utvecklingen av jordbruket på landsbygden etc (som Sovjet i hög grad är ansvarigt för).

En tredje förklaring handlar om oro för den säkerhetspolitiska utvecklingen. Att Polen som få nationer drabbats av stormaktspolitikens ödesdigra kastningar i Europa och de därmed förknippade omfattande territoriella förändringarna av den polska staten, gör landets erfarenheter av att vara beläget mellan två starka nationer, Tyskland och Ryssland, till en ständigt närvarande påminnelse om hur farligt landet lever om maktbalansen tippar.

I Ungern finns ett kvardröjande sorgearbete från den tid då Transsylvanien rycktes bort från Ungerns nation och territorium

(Trianondiktatet 1920), efter det att detta område i allt väsentligt varit ungerskt ända sedan 1000-talet. Detta diktat upplevs alltså jämt som djupt orättvist och kränkande gentemot Ungern och dess månghundraåriga sammanhållna kultur. Över 350 000 ungrare fördrevs från Transsylvanien, ungrares egendomar och mark konfiskerades och etniska ungrare sparkades från alla officiella poster. Man kan på moderna vykort i Ungern återfinna kartor som alltså inbegriper de tidigare ungerska områdena i Rumänien. I likhet med Polen finns en påtaglig nationalism som på olika sätt söker framhäva det ungerska, både vad gäller historia, kultur, religion men även hos det nu statsbärande partiet en påtaglig etnicitetsprofilering. Även i Ungern finns en svårighet att hantera det andra världskriget och Ungerns roll i detta tillsammans med Nazityskland och de judevörföljelser som ägde rum i Ungern.

I likhet med Polen finns naturligtvis en oro för vad en säkerhetspolitisk balansförskjutning kan leda till för Ungerns del. Landet gränsar i söder till det oroliga forna Jugoslavien och till Rumänien och Ukraina i öster. Rumänien och Ungern har pågående ländernas historia och förhållandet till Transsylvanien en inte helt okomplicerad relation. Rysslands relation till Ukraina avsetter sina orosspår även till Ungern.

Religion och magi – likheter och olikheter

Innan religionen som faktor i konfliktmönstren översiktligt behandlas kan det vara värt att historiskt påminna om att under antiken var kriget som företeelse omgärdat med långtgående religiösa föreställningar. Kriget var något som i allt väsentligt styrdes av gudarnas makt och styrka och kriget uppfattades ofta som en form av offer för att sona något brott eller som en form för att återställa en rubbad

balans i naturen. Krigets ”berättigande” (s k *casus belli*, eller den orsak som ger anledning till krigsförklaring) måste tydligt fastläggas rättsligt, i Rom av senaten. Kriget fick inte startas utan att gudarna ”tillfrågades” och måste inledas rituellt genom en tydligt utformad krigsförklaring etc.³³

Finns det en tydlig skillnad mellan religion och ideologi och vilken är då den? Är det sådana skillnader som återspeglas i och ska förstås i Huntingtons koncept om civilisationskonflikten, d v s vad menar han med ”faith and family” och ”blood and belief” som delar av värderingsmönster som kommer att präglade globala konflikterna? Är begrepp som ”civilisation”, ”religion” och ”ideologi” lämpliga begrepp att arbeta med i ett mer kylslaget analyschema så som ”realisterna” synes vilja hålla sig till. Termerna inrymmer starka och, något beroende på kontext, ofta redan i sig mycket kontroversiella begrepp och värderingar. Inte minst blir det fallet om de sammankopplas med sådana begrepp som fanatism, fundamentalism, extremism etc.

Här görs dock några försök att bestämma innebörden av termerna religion och ideologi som en första ansats att skapa förutsättningar för en diskussion om krigsorsaker som kan härledas till djupgående värderingar, värderingsförändringar och värderingsmotsättningar.

I stort sett alla religioner innehåller vissa element av föreställningar som kan sägas vara kännetecknande för dem alla och som inte direkt kan hänföras till ideologiska värderingsramar. Den brittiske socialantropologen och religionsforskaren James G Frazer gjorde i början av 1900-talet ett försök att principiellt bestämma den religiösa föreställningens innebörd och grunder, främst i förhållande till olika magiska föreställningar. Det är också tydligt att vissa distinktioner som Frazer gjort allttjämt sätter sin tydliga prägel på analyser av vad religionsföreställ-

ningarna står för. Men hans distinktioner har, som man kan förvänta sig, mött olika invändningar.³⁴

Frazer hävdade att de magiska föreställningarna, till skillnad från de religiösa, i allt väsentligt ofta liknar ”vetenskapliga” synsätt, men de skiljer sig från modern vetenskapsyn på det viset att de magiska synsätten endast gjort basala felaktiga tolkningar av möjligheterna för och formerna för orsak och verkan i naturen. Magin har därför en tydlig likhet med vetenskap då den antar att det som sker i naturen principiellt alltid styrs av ursprungliga fysiska förhållanden som ligger bakom skeendet och som inte har med någon gudom att göra.

Den övergripande principen inom magin är, enligt Frazer, den s k sympatetiska tanken, d v s föreställningen om någon sorts samhörighet mellan olika företeelser som liknar den moderna vetenskapliga tanken på samband mellan orsaker och verkningar. Denna magiska föreställning framträder i två tydliga former, dels att lika framkallar lika (imitativ magi) eller att en verkan liknar sin orsak (homeopatisk magi) och dels den att föremål som en gång varit i kontakt med varandra har en sådan fysisk relation med varandra att det som påverkar det ena där efter också kommer att påverka det andra (s k kontagiös magi). Om människan kan upptäcka och förstå dessa förhållanden kan hon också, enligt den magiska föreställningen, genom rätt imitativ eller kontagiös magi utnyttja dem till sin fördel (framkalla regn och sol, bekämpa sjukdomar, utröna vem som ska vara hövding, skada en person genom att genomborra en bild av denne etc).³⁵

Båda grunderna för dessa föreställningar ligger, enligt Frazer, i en felaktig idéassociation, nämligen den att det finns någon form av medium som kan förena föremål, krafter etc i tid och rum. Magi, liksom vetenskap, antar därför, enligt Frazer, en ordning och

en likhet i naturen som det gäller att förstå och förhålla sig till. Från dessa tankeformer har magin in i vår tid utvecklats, till dels en "quasiteoretisk" form ofta kallad pseudovetenskap, dels praktiska tillämpningar i form av s k "positiv magi" i form av s k trollkonster och dels också en negativ form som t ex tar sig uttryck i föreställningar om tabu (ett begrepp som står för att vissa handlingar inte får företas då de kan framkalla olycka).

Religionen skiljer sig, enligt Frazer, från magin i det att den religiöse är övertygad om existensen av en utanför de naturenliga sammanhangen stående allsmäktig gud eller gudar och förhåller sig till den eller dem genom en lydande, bedjande, blidkande, vädjande eller försonande hållning med syfte att bli hjälpt, förlåten, befriad från synd, upptagen i den gudomliga gemenskapen och räddad från syndastraff o s v. En sådan Gud eller gudar föreställs inte, som inom magin, vara styrd av opersonliga naturkrafter utan styrs av gudens eller gudarnas välvilja eller vrede i förhållande till människan.

I nära anslutning till en sådan bestämning av religion har den amerikanske filosofen, professor James B Pratt (1875–1944), försökt definiera religion som "a serious and social attitude of individuals or groups towards the power or those powers which they consider as ultimately controlling their interests and destinies."³⁶

Pratts definition visar också på det drag hos den religiösa föreställningen som skiljer den från magin, nämligen den att den gudomliga makten inverkar på den enskilda individens eller individernas liv och öde. Den religiösa övertygelsen styrs därmed ofta av två element. Det gäller dels själva det bärande trosinnehållet, vilket Frazer och Pratt sökt bestämma så att det gäller tron på och viljan att ge uttryck för tron på en gud eller vissa gudar och dessas möjligheter att genom

sin allsmäktighet, sin välvilja etc inverka på människornas liv, både i det jordiska och det liv som föreställs komma därefter. Men det finns också ett element som gäller de former som tron tar sig eller bör ta sig uttryck för att blidka eller beveka den gudomliga makten, t ex i form av ett etiskt leverne, att be till guden eller gudarna, att följa olika befallningar från guden eller från dem som företräder guden, men även andra ritualer t ex i form av försakelse, offergåvor etc. Men även formerna för tron (riterna och ritualerna, sättet att bete sig i olika sammanhang) har en benägenhet att bli så starkt förbundna med själva tron att brott mot dem uppfattas som brott mot guden eller gudarna (vanhelgande och hädelse m fl) och kan föranleda bestraffningar i olika former. I många religioner är dödsstraff påbjudet för vissa sådana religiöst färgade brott.

En viktig religiös föreställning är således övertygelsen om att det finns allsmäktiga krafter utanför den för oss kända mikrokosmiska och makrokosmiska verkligheten och att dessa krafter kan och vill, efter eget skön, inverka på det mänskliga livet här på jorden både generellt i stort och vad gäller enskilda människor. Till denna föreställning kopplas också föreställningen om att dessa krafter kan påverkas genom ett visst beteendemönster från människornas sida och, inte minst, att vissa typer av beteenden här på jorden kommer att bestraffas eller belönas av dessa krafter, antingen redan i jordelivet eller efter det att döden inträtt. Vissa religioner tycks också kräva att hämnd eller vedergällning måste utkrävas av dem som brutit mot en princip om absolut vördnad för guden och dennes bud.

Föreställningen om oemotståndliga yttre gudomliga krafter, om mänskligt beteendemönster i förhållande till dessa krafter och om bestraffning och belöning är viktiga inslag i de flesta religioner. Till dessa inslag

finns ofta också föreställningar om ”helighet” om ”religiös kränkning” etc vilka innebär att vissa handlingar, vissa ord, vissa fysiska företeelser etc måste behandlas med mycket stor vördnad då annars de gudomliga oemotståndliga krafterna kan förväntas reagera mycket negativt.

I detta avseende visar sig Frazers försök till analytisk distinkt åtskillnad mellan religion och magi inte alltid kunna upprätthållas. Keith Thomas har i sin stora avhandling *Religion and the Decline of Magic* från 1971,³⁷ visat att många av de former av magi som Frazer beskriver i hög grad också förekommer som arv och inblandning i den kristna religionen under flera århundraden, och måste uppfattas som att de förekommer än idag. Motsvarande förhållanden kan urskiljas även inom islam, d v s blandformer av det av Frazer bestämda religionsinnehållet och, oftast äldre, men kvarlevande föreställningar som betingas av övertygelser som har magi som bärande element.

Det är dock inte främst denna distinktion mellan religion och magi som är av intresse när religion (eller magiska föreställningar!) ska bedömas som civilisatoriska faktorer i krigsorsaker, även om det inte kan uteslutas att även magiska föreställningar kan ha sådan karaktär. Snarare är det de religiösa övertygelsernas djup och intensitet och det grepp dessa har om människornas sinnen samt vilken påverkan de har på människornas benägenhet att ta till våld, som är av intresse i det sammanhang som har med konfliktmönstren att göra.³⁸

När man talar om det ”grepp” som religiösa övertygelser har om människornas psyke är det också tydligt att det finns en grupp individer som verkar inom religionernas organiserade former och i hög grad sätter sin prägel på detta ”grepp”. Det gäller de som förkunnar, tolkar och förmedlar innebörden av tron och som ofta anses ha

en särskild ställning mellan de gudomliga krafterna och människorna. Det handlar om profeter, präster, imamer, rabbiner, munkar, schamaner o s v. I den utsträckning sådana gestalter inom den organiserade religionen utövar ett starkt inflytande på människornas grepp om sin tro får de tydligen också en stark inverkan på det konfliktmönster som kan uppstå mellan olika religioner och mellan religioner och ideologier. Det är nämligen påtagligt att sådana företrädare för religioner kan utöva kraftig påverkan på enskilda individer eller grupper av individer så att dessa kan förmås ta till våld. Terrorismens ”anatom” visar ofta på sådana strukturer.³⁹

När en sådan analys om övertygelsernas ”grepp” ska företas blir frågeställningarna komplicerade på flera sätt. En komplikation är att övertygelsernas ”djup” och ”intensitet” snarast måste uppfattas ha en psykologisk eller kanske t o m en psykiatrisk dimension. En sådan dimension kan dock inte stanna vid en individualpsykologisk analys eftersom religionerna uppenbarligen kan spridas och få fotfäste i breda grupper av människor. Religionerna får därmed, liksom Pratt observerat, en ”seriös” och djupgående social dimension. Det är också tydligt att de som omfattas av religiösa övertygelser förefaller ha svårt att frigöra sig från dem, trots att de ofta också ger uttryck för att de på ett mer rationellt plan kan förstå att många trosdogmer ter sig absurda.⁴⁰

Professor Eva Bellins ovan återgivna frågeställning ”when does religion matter and how” är således högst relevant och det går också enligt min mening att urskilja några karakteristiska mönster som kan vara av betydelse för att förstå religionernas roll i konflikter mellan folk och stater.

Det första mönstret avser själva trosinnehållet. Finns det i detta grundläggande innehåll något som kan ge grund för framväxt av avståndstagande till andra människor, andra

folk, andra trosuppfattningar, fundamentalistiska eller extrema inslag i mer världsliga ideologier etc, finns det skäl att anta att de kan tjäna som grund för utveckling av krigsfaror. Det andra mönstret avser det sätt på vilket trosinnehållet förs ut, förkunnas, söker befästas etc hos de människor som bekänner sig till den aktuella religionen. Förekommer det att sådan förkunnelse söker beskriva hot, faror etc för den egna religionen, att gudarna faktiskt önskar att andra religioner, folk, levnadssätt etc ska bekämpas, kan en sådan förkunnelse ge upphov till konfliktmönster och krigsfara.⁴¹ Det tredje mönstret kan sägas inrymma ett funktionellt mönster. Här avses den roll som religionen faktiskt spelar som socialt starkt sammanhållande element i en viss kultur och civilisation. I en kultur med mycket stark religiös prägel har religionen en stor benägenhet att också prägla den sekulära politiken, ibland så långt att dessa bägge inslag i kulturen inte går att åtskilja. Är det fallet finns det skäl att anta att religiösa trosläror och dogmer i hög grad också kan påverka statens yttre och inre politik och därmed också kunna ge upphov till konflikt med andra stater. Intressant som exempel är t ex den roll den mer liberalt sinnade presidenten i Iran 1997–2005, Mohammad Khatami, spelade i försök att minska konfliktytan mot USA.⁴²

Ideologiforskning

På vad sätt skiljer sig ideologi från religion? Ideologi brukar idag i generella ordalag beteckna en åskådning, eller en samling av värdebaserade idéer som oftast handlar om samhället och hur det bör utvecklas. Men det finns uppenbarligen inslag i ideologier som har hämtat väsentliga värden från religiösa uppfattningar, t ex barmhärtighetstanken som fått genomslag i synsätt på rättvisa och välfärd.

Utvecklingen av synsättet på ideologier har en bakgrund som i viktiga avseenden kan återföras till Francis Bacons verk *Novum Organum*⁴³ och hans varningar för att mänskliga kunskaper och åsikter kunde bygga på två typer av fel. Det ena felet var en förhastad slutsats som berodde på felaktigt bruk av den s k induktionsmetoden inom empiri, d v s den felaktiga tron att metoden gav deduktivt säker slutsats (idag skulle den benämnas "logical fallacy"). Det andra felet, och det som är av intresse här, är hans varningar för olika typer av fördomar, av honom kallade "idoler", men med en annan innebörd av ordet "idol" än vi lägger i ordet idag. Bacons beskrivning av de fyra "idolfarorna" är intressanta då den ger den första mer seriösa grunden för de fortsatta diskussionerna om innebörden av ideologier.

Bacons första "idolfara" (*idola tribus*) utgörs av felaktiga benägenheter vi alla har, t ex att lägga för mycket vikt vid sinnenas omedelbara vittnesbörd, till önsketänkande, till överdriven abstraktion och att tillskriva naturen mänskliga egenskaper, t ex genom att se finala orsaker överallt. Hans andra "idolfara" (*idola specus*) utgörs av mer individuella fördomar som enligt honom antingen är medfödda eller inlärd (från t ex föräldrar, skola). Den tredje "idolfaran" (*idola fori*) utgörs av gängse föreställningar som ofta sedan länge finns inrymda i vardagsspråket i en viss kultur och bär med sig värderingar och traditionella uppfattningar som reflektionslöst återkommer i samtal eller i kulturen i stort. Den fjärde "idolfaran", slutligen, (*idola theatri*) utgörs av rester av äldre överlevande filosofiska system eller folkliga föreställningar om orsaker och verkningar vars tankar, enligt Bacon, ofta förmedlas i förvrängda äldre former mellan generationerna men likväl fortsätter att vara vilseledande.

För en sentida läsare av Bacon ter sig hans betraktelser i dessa ting ofta förvånansvärt

moderna. Bacons tankar kom att föras vidare av de franska "ideologerna".⁴⁴ Dessa sökte föra fram ett program för en ny vetenskap som de kallade för "ideologi". Den bestod i en noggrann empirisk analys av "idéer" i deras olika beståndsdelar. Med hjälp av dåtida psykologi och antropologi sökte de empiriskt genomföra undersökningar av olika idéers ursprung, deras utveckling och vilken bärighet de har i förhållande till verkligheten o s v. Analysen pekade på att idéerna består av olika delar av sinneselement och analysen fick en kritisk funktion genom att visa att det fanns idéer som saknade grund i sinneserfarenheten och därmed, enligt "ideologerna", inte hade någon grund alls. Svaret på frågan varifrån själva värderingarna kom gavs dock inte i denna analys, utan värderingsgrundernas mer basala ursprung kom att mer radikalt diskuteras av Karl Marx.

Marx kom att tillföra diskussionen om ideologierna en ny dimension, en dimension som inte släppt greppet om den sedan dess fortgående debatten. Marx hävdade, i linje med den bärande tesen i hela hans lära, att ideologier är en del av den samhällsliga "överbyggnaden", vilken i sin tur är bestämd av den materiellt sociala grundvalen. Människan har nämligen, enligt Marx, ofrånkomligen den ideologi hon fått genom hennes materiellt klassbestämda roll i produktionssystemet. Oftast tjänar ideologier därför, enligt Marx, en bestämd samhälllig eller social undertryckande funktion eftersom "överbyggnaden" i ett kapitalistiskt samhälle präglas av de härskande borgerliga värderingarna.

Enligt Marx är därför ideologier oftast en form av "falskt medvetande" eftersom de som är fångade i detta medvetande inte tagit itu med att förstå de grundläggande krafter som driver utvecklingen och historien. Genom "ideologikritik" är det dock enligt Marx möjligt att blottlägga, särskilt den bor-

gerliga och kapitalistiska falska, ideologin och dess undertryckande funktion.

Den moderna debatten om ideologier tar i och för sig inte sällan fasta på det av Marx lanserade språkbruket om ideologi som en "falsk" teori om världen (oftast byggd på värderingar och fördomar som förmedlas av olika krafter i kultur och sociala sammanhang), utan att för den skull anamma hans tes om ideologin som ett i allt styrt medvetande genom "klassens" roll i produktionssystemet, d v s av opersonliga materiella ekonomiska krafter. Nu hävdas ofta att ideologier kan övervinnas och ersättas med en vetenskaplig teori eller ett vetenskapligt underbyggt handlingsmönster, t ex i form av Karl Poppers kritiska rationalism, olika ekonomiska teorier, eller en saklig diskussion om olika samhällsintressen och hur de kan balanseras med stöd av rättviseteorier.⁴⁵

Men den moderna debatten präglas också uppenbarligen av en stor uppgivenhet inför olika ideologiers påtagligt olika uppfattningar, både om hur verkligheten faktiskt i grunden är beskaffad och om hur de mänskliga samhällsformerna i olika avseenden bäst bör förändras, liksom också av olika ideologiers påtagligt manifesterade ovilja att låta sig påverkas av aldrig så väl underbyggda empiriskt godtagna vetenskapliga resultat inom sociologi, psykologi, statsvetenskap, juridik, ekonomi etc.

Ideologier har i sina mer utrerade former en notoriskt påtaglig benägenhet att stå över olika kunskaper och insikter som successivt bärs upp av det akademiska livets framsteg. De uppfattas istället ofta av dem som står för dem, som mer eller mindre "högre" eller "eviga sanningar" om hur människans liv i samhälllig form bör gestaltas och de rubbas alltså inte lätt av den fortgående kunskapsutvecklingen.

Detta drag av djupgående övertygelse om ideologins riktighet eller dess roll som bärare

av en över tiden härskande sanning tillhör det svåra att forska omkring. Hur sådana idéer fortgående kan få en så pregnant prägel att de ofta överlever mycket djupgående förändringar av kunskaper om människan, om samhällenas utveckling och kraftiga förändringar över tiden, tillhör det svåra att forska omkring. Att sådan forskning hänger samman med psykologiska faktorer torde vara ostridigt, t ex grundläggande frågor om upplevelser av hot och fara, trygghet, tillit etc. Dessa upplevelser är ofta sammanhängande med den egna individen, familjen, den nära sociala gemenskapen, den sammanhållande kulturen etc. Mot denna bakgrund är civilisationsföreställningen och nationsföreställningen (och alltså inte staten inom ett visst territorium) av stor betydelse, d v s det mönster i nationernas sammanhållning som ger upphov till starka ideologiska värderingar.

Även om många konflikter kan hänföras till frågor om naturresurser, om fattigdom och rikedom mellan olika stater, om militär styrka och militär svaghet m fl sådana yttre materiellt mätbara faktorer är det tydligt att Huntingtons tes om att mer djupgående ideologiskt och religiöst präglade övertygelser inom ramen för hans beskrivning av civilisationerna inte kan tas bort från analysen.

Ideologi och individens rationalitet

Delvis inom ramen för forskning om värderingar och åsikter har det sedan början på 1900-talet bedrivits forskning som syftar till att få fram klagörande mönster eller teorier om hur rationell eller ”förnuftig” människan som biologisk varelse egentligen är och mot denna bakgrund söka bestämma vilka insatser som är möjliga att göra för att s a s öka förnuftigheten i mänskliga åsikter och inte minst beslut. Som man kan förvänta ”spretar” forskningen påtagligt, men det går trots allt

att urskilja vissa huvuddrag i den forskning som bedrivits på senare tid.

En sådan huvudlinje står för hypotesen att människans ofta visade brist på rationalitet utgör en påtaglig svaghet i vår biologiska och kognitiva utrustning, men att denna svaghet genom utbildning och träning kan arbetas bort eller i vart fall minimeras på samma sätt som att vi kan lära oss att cykla eller hantera avancerade datorprogram, vilka båda färdigheter kräver en rationalitet i beteendemönstret som måste läras och nötas in genom träning.

En förgrundsgestalt inom denna forskningsgren är den amerikanske forskaren Herbert A Simon. Han är bl a känd för sin teori om begränsad rationalitet (”bounded rationality”) som innebär att mänskliga ställningstaganden begränsas vad gäller optimal rationalitet av ett problems mer eller mindre komplexa natur, den mänskliga hjärnans kognitiva begränsningar och den tid som står till förfogande för att fatta ett beslut. Ett ställningstagande kan därför, enligt Simon, karakteriseras som att det fungerar som en mer eller mindre tillfredsställande (även emotionellt!) lösning mer än en rationellt optimal sådan.⁴⁶

Kritikerna av denna linje i forskningen menar att detta synsätt på rationalitet i tänkandet inte kan vara ett rimligt jämförbart mönster när det kommer till rationalitet vad gäller mer djupgående åsikter och värderingar. En sådan kritiker är den franske kognitionsforskaren Hugo Mercier.⁴⁷ Han är känd för devisen ”we learn more by trusting than by not trusting”. Han hävdar att tänkande för och emot fungerar som en form av psykologiskt övertygande rationalisering av redan mer eller mindre integrerade åsikter som vi har lärt oss att sätta tillit till, oftast är de förmedlade genom far- och morföräldrar, släktingar, föräldrar, äldre syskon, lärare etc.

Genom att finna och värdera argument kan man dels komma fram till övertygande skäl för någon annan att acceptera min åsikt och endast själv bli övertygad om det av olika skäl (som alls inte behöver vara rationella) är lämpligt för mig. Därför fungerar diskussion väl som en övertygelsemetod, men enligt Mercier ganska dåligt som ett rationellt sätt att komma fram till ett bra ställningstagande. Men våra åsikter formas enligt Mercier likväl av att vi lyssnar på respekterade opinionsbildare eller på sådana som vi uppfattar sitter inne med mer kunskap än vi själva. När vi hör hur de argumenterar formar vårt sinne mycket snabbt argument för eller emot och vi har en häpnadsväckande förmåga att ta till oss stora mängder information, men samtidigt också en stor förmåga att sälla bort sådant vi anser olämpligt, orimligt etc.

Diskussionen är således enligt Mercier mer intuitiv än rationell i ordets egentliga mening. Det snabba intuitiva ställningstagandet som ofta omedvetet kopplas till en redan etablerad (oftast inlärd!) åsikt är således det vanliga sätt att bilda en ideologi och som leder till att en individ gärna söker sig till andra individer med likartade åsikter. Härigenom uppstår grupper av människor som kan bilda partier eller organisationer där den redan etablerade åsiktsstrukturen befästs.

Denna intuitivitet får ibland, från mer objektiv utgångspunkt, prägel av s k "bias" (partiskt, tendentiöst eller ensidigt) och inte minst också ofta av s k logical fallacies, d v s från logisk synpunkt förekommande argumentationsfel. Dessa uppträder på flera olika sätt men är vanliga i särskilt politisk retorik vid försvar av ideologiska ståndpunkter och många människor har subjektivt ofta svårt för att sälla bort argument som de spontant instämmer i men som likväl lider av logiska felslut.

Det är tydligt att Mercier finner sin egentliga bakgrundstes i ett evolutionärt synsätt.

Vi har utvecklat vårt sätt att tänka enligt ett mönster som innebär att vi väljer sådana beteendemönster och förhållningssätt som innebär att vi inte kommer till fysisk eller psykisk skada utan kan behålla en grundtrygghet och att alltså de som gjorde felval härvidlag successivt och på olika sätt blev utmönstrade ur genuppsättningarna. Enkelt uttryckt innebär det att i äldre tid fanns det bara ett sätt att överleva fysiskt och åsiktsmässigt nämligen att i allt väsentligt hålla sig till en familj, en flock och en stam. Att avvika för kraftigt mot de åsikter som rådde inom sådana gemenskaper innebar risk för att bli utesluten, fördriven och med stor sannolikhet omkomma.

Vi har således, enligt denna teori, ett kvardröjande och djupgående evolutionärt arv att släpa på som innebär att "hålla sig till flocken". Arvet innebär att vi har en hög benägenhet att sätt tilltro till vissa åsikter och informationer än andra, nämligen de som kommer från dem som talar ett språk som är vårt, som i seder och bruk betar sig som vi och alltså formas och uttrycks i vår nära sociala omgivning, som kommer från dem vi under en tid lärt känna och byggt upp tillit till, som kommer från kunskapskällor vi har en hög tilltro till genom att de under lång tid visat sig tala sant o s v.⁴⁸ Detta mönster tenderar naturligtvis att bli mer uttalat i sådana samhälleliga mönster som kännetecknas av låg social rörlighet, traditionella försörjningsmönster etc.

Detta mönster kan iakttas över hela jordklotet och därför är religiös tro och ideologisk övertygelse svåra att förändra och därför uppträder integrationsproblem mellan människor som kommer från tydligt åtskilda kulturer vad gäller ideologi och religion, beroende på åsiktsdivergensernas tydlighet och hållfasthet. Dessa integrationsproblem blir därför alls inte lätta att hantera i någon kultur om divergenserna är påtagliga.

Frågan om tilltro till eller förtroende för olika källor till kunskap och åsikter är således av stor betydelse och denna tilltro eller detta förtroende formas i ett samspel mellan grupper av individer och de informations- och åsiktsspridare som når dem och som de fäster tilltro till. Att de som flyttar till ett annat land gärna söker sig till landsmän från det egna landet är välkänt och de bildar också under lång tid en distinkt form av medtagen ärvd kulturgemenskap som kan fortleva under mycket lång tid.

Denna trögrörliga process förefaller få en särskild resonansbotten i tider av hot, fara, oro etc. Två emotionella tryck gör sig ofta gällande samtidigt under sådana förhållanden. Det ena gör att individerna söker sig till och stöder sådana åsikter socialt och politiskt som kan avlägsna hotet, farorna och oron, inte minst genom en stark social sammanhållning och konvergens åsiktsmässigt. Det andra gör att individerna söker sig till sådana åsikter eller gemenskaper som innebär en återgång till det som var ”gamalt, tryggt och vant” då farorna hoten och oron inte fanns. Det kan innebära återgång till religion eller kyrkliga rörelser, till seder och bruk som kommit att falla i glömska, till åsikter som en äldre generation stod för o s v.

Den svenske professorn Anders Jeffner bedrev under flera år forskning i vad som på engelska kallas ”world view”, d v s livsåskådning. Han har beskrivit livsåskådning som bestående av väsentligen tre olika mönster.⁴⁹

Det första gäller ett grundläggande värdesystem som handlar om sådana viktiga värden som en människa behåller under en stor del av livet. En sådan värdegrund kan gälla synen på rättvisa och jämlikhet, på frihet i olika avseenden men även synen på berättigad våldsanvändning (t ex i självförsvar). Sådana värden leder ofta till att en människa anammar åskådningar eller övertygelser som stämmer med dessa basala värden och

tar avstånd ifrån sådana övertygelser som upplevs stå i motsats till dessa värden.

Det andra mönstret kan sägas handla om vår uppfattning om världens beskaffenhet, d v s en form av metafysik. Det består i att vi söker organisera allt vi vet och kommer i kontakt med enligt en ordning som gör världen begriplig och där vi tillskriver människor och deras verksamhet en plats i tid och rum i former som gör dem möjliga att undersöka. En människa med en stark religiös tro tillskriver således en gud krafter som gör den metafysiska uppfattningen annorlunda än den som är ateist. På motsvarande sätt kan olika genuina uppfattningar om naturen, människan som biologisk varelse, vetenskapernas hållfasthet, samhällsbyggnadernas struktur etc göra en människa mer eller mindre benägen till olika livsåskådningar.

Det tredje mönstret kan sägas handla om en psykisk känsla eller upplevelse av det liv vi lever och som kan förbli en fortgående psykisk form genom vilken vi får en ”emotionell färg” av det vi upplever. Jeffner kallar det ”basic mood” och kan vara t ex tillit eller fruktan, optimism eller pessimism, saktmod eller upprymdhet o s v. Detta ”basic mood” kan självfallet ta sig många olika uttryck i ideologiska termer, men en väsentlig del av detta mönster torde höra till fruktan och oro för plötsliga och radikala förändringar som inte är förutsebara och en därmed pessimistiskt förbunden strävan att söka bevara och trygga eller t o m återgå det till som är vant. Men detta ”mood” kan också ta sig uttryck i en stark inlevelse i olika negativa sidor av livet och en därmed förbunden ivrig och optimistisk handlingsinriktning att söka ändra och förbättra.

Övertygelsen om att ”ha rätt” både kunskapsmässigt och moraliskt är ett av de bestående dragen i ideologiernas karaktär. Mot den bakgrunden är Bacons, de franska ”ideologernas” och, till del, Marx analyser av

stort intresse. Analyser av ideologiernas beståndsdelar, de värderingar de står för och värderingarnas etiska styrka, deras bärighet i förhållande till olika moderna kunskaper, deras effekter på det politiska och sociala livet i samhällena är därför av stor betydelse. Analyserna behöver sträva efter att klä av dem deras drag av att ”stå över” kunskap och s a s a priori ”ha rätt” eller stå för en ”sanning” som inte kan ifrågasättas.

De traditionellt stora, och fortfarande förhärskande ideologierna, inrymmer värderingar som numera oftast betecknas som politiska men sedan länge också inrymmer mer djupgående filosofier. De förhärskande ideologierna brukar delas in i konservatism, liberalism och socialism. Under 1900-talet präglades, som nämnts, konflikter i hög grad av motstående ideologier som i vissa avseenden hade väsentliga likheter med religion, men utan att fästa någon tilltro till gudomliga krafter eller makter, i första hand marxism-leninism och nazism/fascism. En form av ideologi som slår starkt igenom i vissa kulturer är nationalismen som i sin tur kan förenas med såväl traditionell konservatism som också med långtgående auktoritär socialism.

I modern tid anser många att ideologispektrat har tillförts nya ideologier med djupgående drag som liknar de traditionella ideologiska övertygelserna, nämligen feminism och ekologism. Den första fäster avgörande vikt vid rättighetsfrågor för kvinnor och analyserar samhällets olika funktioner från ett feministiskt perspektiv och den andra tar sin utgångspunkt i en analys av hur naturen fungerar när den verkar harmoniskt och att människan därför måste anpassa sitt levnads sätt till en sådan harmonisk naturlig ordning för att inte mänskligheten och naturen ska ta allvarlig skada eller t o m gå under.

Här är inte platsen att analysera ideologiernas sakinnehåll i någon mer djupgående

innebörd. Några viktiga drag i de mest förhärskande ideologierna bör dock lyftas fram, särskilt när dessa drag tar formen av att stå för över tiden verkande sociala, moraliska och psykologiskt hållfasta eller t o m ”rätta” värderingar. Har de en sådan form har de sannolikt också ibland, men inte alltid, sådana drag att människor i hög grad är beredda att identifiera sig med och, som Huntington uttryckte det, ”vad de kommer att slåss och dö för” eftersom det kan handla om ”tro och familj, blod och övertygelse”.

Viktiga drag i dessa föreställningar om att s a s ”ha rätt” gäller uppenbarligen sådana föreställningar som handlar om rättvisa och respekt mellan folk, stater och individer, om sammanhållning inom en viss grupp eller kultur, om trygghet inom ramen för en viss kultur eller religion, om rätten till olika former av frihet, om individers skyldigheter mot varandra och samhället, om skydd mot våld och förtryck, om möjligheter till inflytande över förändringar etc. Alla ideologier förefaller dock kunna inrymma drag som i sina mer utrerade former kan leda till fanatism, extremism, fundamentalism och dessa i sin tur till konfrontation med inslag av våld. Det är således av vikt att söka utrona vilka element i olika ideologiers värderingsområden som kan drivas i olika ytterlighetsriktningar och som kan utgöra grund för och skapa konflikt som leder till våld.

Det är också tydligt att en nationalism som särskilt riktas in mot bevarande av etnicitet kopplad till traditioner, språk, levnads sätt etc lätt kan slå över i aggressivitet om starka förändringar av sådana levnadsformer upplevs som hotfulla och ger upphov till otrygghet och bristande tilltro till viktiga institutioner i samhället. Det är således viktigt att beakta hur åsiktsriktningarna ideologiskt kan drivas till ytterlighet vad gäller nationalismens olika former.

Uppfattningarna om rätt att ta till våld utgör en påtaglig vattendelare mellan olika ideologier och inte minst de former av ideologi som tar sig extrema uttryck.

Därmed blir olika ideologiskt färgade synsätt på former av rättfärdigt våld och rättfärdigt krig en tydlig brännpunkt för en diskussion om orsaker till konflikter och krig. Sådana ideologiska riktningar som bärs av långtgående övertygelser om det a priori ”rätta” i sin övertygelse och upplever sig behöva skydda sig eller befrämja sin ideologi genom att ta till våld kräver särskild uppmärksamhet. När en ideologi accepterar våld för att främja sin ideologi eller förhindra att den ifrågasätts, är tydligen en viktig gräns överskriden som måste få en fundamental och principiell betydelse för diskussion om ideologiernas roll i konflikters uppkomst.

Den ideologiska extremismen uppfattar sin våldsutövning, inte som gudabefalld, utan som nödvändig för att ytterst befrämja eller åstadkomma det goda för alla människor eller för en viss grupp av människor. Nödvändigheten anser denna inriktning ligga i att den kunskapsmässigt förstått, t o m vetenskapligt bevisat, hur vägarna till slutlig lycka för människorna ska nås. De människor som genom våld undanröjes för att uppnå detta slutliga goda uppfattas som helt nödvändiga offer för att nå detta slutligt lyckliga tillstånd. Marxism-leninismen och nazismen gav bägge tydligt uttryck för denna nödvändighet att med våld åstadkomma detta bättre och lyckliga samhälle

Rättfärdigt våld och rättfärdigt krig motiveras något olika mellan sådana starka trosformer som vissa religiösa riktningar står för, oftast benämnda religiös fundamentalism. Den religiösa fundamentalismen inrymmer den starka övertygelsen att en gudomlig makt (bortom människans inflytande) befäller eller önskar en viss handling för att skydda religionens ”renhet”. Den våldshandling

som företas med en sådan övertygelse som stöd innebär att den i en djupgående mening upplevs vara moraliskt berättigad bortom allt tvivel.

I denna form av extremt våld för att främja en ideologi eller en religion uppträder termen ”terror” eller ”terrorism”. Det är ett begrepp som kan användas som juridisk term likvärdigt med t ex ”väpnat angrepp” på det sätt som USA i begreppet ”krig mot terrorismen” sökte hävda och sökte stödja sig på i kriget mot Irak. Men det är också tydligt att begreppet måste kopplas till den form av religiös eller ideologisk extremism som tar sig uttryck i väpnat våld mot en annan religion eller en annan ideologi.

Forskning om konsekvenser av ideologi och religion på säkerhetspolitik

Inom forskningen avseende ideologier och religioner har två viktiga modeller utvecklats. Den ena söker orientera värderingar inom en klassisk höger-vänsterskala, men även den är numera inte så enkel att placera in värderingar i. Enbart den ekonomiska fördelningspolitiken (s k distributiv rättvisa) kan utgöra fördelningsgrund, d v s skillnaden mellan ett stort offentligt inflytande på väsentliga delar av välfärdspolitiken med hjälp av höga skatter och en omfördelning av välfärd från de rika till de fattiga (vänster) och ett minimerat offentligt inflytande på välfärdspolitiken och ett relativt sett lågt skattetryck där staten koncentrerar sina uppgifter till försvar och lag och ordning (höger). En sådana skala följer dock ofta inte på individnivå samma mönster som synsätet på förändrings- eller utvecklingstakten i samhället alltså skillnaden mellan klassiska liberala och klassiska konservativa åsikter eller sådana åsikter som gäller kulturell

trygghet och social sammanhållning och vilken riktning dessa tar sig.

Numera söker statsvetare också införa i höger-vänsterskalan en dimension som skulle kunna kallas populistiska åsikter och ställa dem mot (något oegentligt) idealistiska åsikter inom en allmän demokratiskt-liberal idétradition. Populismen anses ofta stå för ett starkt förenklat förhållningssätt till politiska frågor eller samhällliga problem. Inte sällan ställer populismen ”sunda” och ”riktiga” åsikter som anses finnas hos ”folket” i stort, mot åsikter som finns hos en ”elit” som förvränger frågeställningar och ofta blivit korrumpade både ekonomiskt och åsiktsmässigt. ”Eliten” består av mer eller mindre ohederliga politiker, storföretagare, medier, intellektuella och experter. Mot populismen ställs då sådana åsikter som anses stå för ett mer seriöst förhållningssätt till samhällliga problem, söka bygga underlag för beslut och åsiktsbildning på vetenskap och en tydlighet om vissa övergripande politiska värden såsom individuell åsiktsbildning med fria medier som i sin tur granskar maktapparaten, återkommande fria val, växlingar vid makten grundade på folkets fria val, opolitiska tjänstemän, självständiga domstolar etc.

Den andra modellen (se GAL-TAN) söker dels orientera olika typer av värderingar inom kluster som ligger mer eller mindre långt ifrån varandra, dels också söker placera sådana kluster mer eller mindre tydligt till vissa regioner (civilisationer) i världen eller till vissa länder. GAL-TAN skapar ett mönster i sex olika dimensioner. GAL finns i skalans ena ände och står för grön, alternativ och libertär, (obs ej liberal!), medan motsatsen TAN står för traditionell, auktoritär och nationalistisk. Skiljelinjen i detta system rör inte fördelningspolitik (vilket är en väsentlig vattendelare i höger-vänsterskalor i av skilda slag), utan om främst kulturella men även vissa sociala värden.⁵⁰

Båda modellerna har påtagliga svagheter och har också utsatts för kritik från olika håll. En viktig kritik tar fasta på att t ex GAL-TAN redan i grupperingar av värderingar (klustren och deras placeringar på olika axlar) redan gjort betydande värderingar i sig, d v s att de är i vetenskapligt språk teoribemängda eller teoriladdade och därför inte ”rena” som utgångspunkt för vetenskapliga hypoteser. Bl a har sagts att skalans har en tendens att dela in i ”onda” och ”goda”

En annan kritik bygger på att värderingarna inom olika kluster inte gör någon ansats till att pröva hur starka värderingarna faktiskt är inom olika befolkningsgrupper. d v s vilka värderingar har den karaktären att människor – enligt Huntingtons devis – är beredda ”to fight and die for” och vilka är sådana att de omfattas lite slentrianmässigt eller ljumt av stora grupper? När får en värdering en sådan stark integrering hos någon att denne, eventuellt tillsammans med likasinnade, är beredd att börja med att organisera sig, medverka i civil olydnad, övergå till demonstrationer, till gatuväld och kanske till terrorism?

De nu nämnda modellerna inrymmer också flera svagheter av rent empirisk karaktär. Grundas de spektrum av åsikter de bygger på i utfallet i allmänna val torde många sådana resultat också ha sin grund i taktiskt röstande (t ex för att undvika en viss regeringskonstellation) eller på åsiktsmässiga ”kompromisser” hos många röstande där de inte kunnat finna något parti som närmast överensstämmer med deras verkliga åsikter. De som valt att inte rösta kan också (bortsett från ren lättja, sjukdom etc) ha valt att inte rösta därför att de inte kunnat finna något parti som de vill stödja och att deras åsikter alltså representerar något annat än de vanligen förekommande.

Bygger modellerna på olika typer av utformade åsikter i opinionsundersökningar

som svarande ska avge anonymt är det väl känt att många människor inte fullt ut litar på att anonymiteten kan bevaras vilket får konsekvenser för deras benägenhet att svara uppriktigt. En sådan välkänd konsekvens är den att många har en benägenhet att under sådan misstro svara på ett sätt som inte är ter sig alltför avvikande mot åsikter som ligger nära "mainstream". GAL-TAN har också kritiserats för att modellen på olika sätt redan tagit ställning till olika åsikters divergens utan att objektivt veta hur åsikter faktiskt uttrycks på individnivå och fördelas mellan olika grupper, något som kan leda till att modellens spridning av åsikter inte ger uttryck för den "spretighet" åt olika håll som kan vara den faktiskt förekommande.

Ytterligare en svaghet i modellerna är att de till det yttre ger uttryck för en statisk syn på åsikter eller värderingar, medan åsikter och värderingar med stor sannolikhet kontinuerligt är utsatta för dynamiska förändringar. Det innebär att t ex GAL-TAN's inplacering i olika rutor av olika åsikter efter kanske t o m relativt kort tid kan ha undergått påtagliga förflyttningar inom och kanske t o m mellan rutorna och axlarna.

En betydande svaghet i dessa modeller är också att ingen av dem egentligen söker finna utgångspunkter för att bedöma vilken roll rent religiöst grundade åsikter har för politiska värderingar. Längre stod de kristet religiösa åsikterna nog närmast mer eller mindre konservativa och liberala åsikter, sannolikt för att socialismen och kommunismen så påtagligt utgjorde ett allvarligt hot mot kyrkan och religionen. Hur starkt den katolska kyrkan påverkar åsiktsbildningen i sådana länder som Polen och Ungern där flertalet medborgare hör till denna kyrka, är inte säkert belagt men det kan väl hållas för sannolikt att frågor om familj, sexualitet, abort etc påverkas av katolska kyrkans hållning.

Ännu mer påtagligt är den ortodoxa kyrkans hållning till främst övriga kristna kyrkor. Det har stor betydelse för bedömningen av ideologi och religion i Ryssland. Den ortodoxa kyrkan har ända sedan brytningen mellan Västrom och Östrom ansett att katolska kyrkan och sedermera även den lutherska kyrkan är "heretiker" (avfallingar) från den sanna kristna tron. Det bör också observeras att president Putin i hög grad stödjer sig på den ryska ortodoxa kyrkan i sitt inrikespolitiska maktspel, där denna kyrka är behjälplig i att utmåla väst som opålitligt och dekadent.

Hur invandrargrupper med olika stark bundenhet till sin i hemlandet förekommande religion faktiskt tar ställning till politiska åsikter i sitt nya hemland mot bakgrund av sin religiösa bundenhet är också delvis ett okänt forskningsområde.

Samtidigt som det finns ett värderingsmässigt konservativt drag i t ex den kristna religionen är det också tydligt att medmänniskoideologien i denna religion gjort att den också kunnat sympatisera starkt med sådana politiska ideal som innebär långtgående rättvisa och jämlikhet och ett stöd och ett omhändertagande av dem som har det svårt i samhället (den diakonala värderingsgrunden). Hur t ex muslimer uppfattar sådana värdegrunder i ett nytt hemland som det svenska är delvis okänt.

En tredje modell, som presenterats av den tidigare nämnde Mark L Haas i hans bok *The Clash of Ideologies*⁵¹ tar inte i första hand fasta på ursprunget till eller den enskilda karaktären eller innebörderna hos vissa ideologiska eller religiösa övertygelser. Hans modell är delad i två strukturer där den första bygger på hypotesen att ökande olikheter och uttalad retorik vad avser religion och ideologi mellan ledningarna för olika stater får effekter på respektive stats inrikes- och utrikespolitik. Vad gäller utrikes-

politik finns enligt Haas en tendens att, till följd av rädsla och oro, börja utgå från att motsidan vill en själv illa vilket leder till en tendens till ökad militär rustning, som också triggat den andra sidan till motåtgärder och sammantaget leder till rustningsspiral (ett exempel på s k självuppfyllande profetia). Vad gäller inrikespolitiska effekter finns en tendens till rädsla och oro för att motsidan utifrån söker infiltrera ideologiska och religiösa övertygelser till sådana som är rivaler inom landet till den förhärskande religionen och ideologin. Det leder till ambitioner att söka kontrollera medier, kulturliv, rättsväsende etc och fängsla oppositionella m m.

Den andra strukturen tar fasta på förhållanden mellan staters ledningar där de förenas i långtgående gemensamma politiska ideologier och religiösa värderingar och vilka konsekvenser det får för deras respektive utrikes- och inrikespolitik.

Hypotesen innebär att ökande ideologisk och religiös likhet mellan politiska ledare och politiska strukturer i olika stater leder till ökande tendens att anta att en sådan ledare har välvilliga intentioner på det utrikespolitiska området. Men hypotesen innebär även att det uppstår en ökande sannolikhet för att betrakta den andre som ett stöd för de egna inrikespolitiska strävandena. Dessa senare, välvilliga tolkningar av en annan statsledning ökar, enligt hypotesen, också sannolikheten för alliansbygge.

Det är i anknytning till dessa modeller av Haas som det kan finnas anledning att föra in hans tes om välvilliga tolkningar av grannens ideologi som konfliktavhållande, bl a tesen att demokratier inte börjar krig mot varandra. Orsakerna till detta kan vara flera men några bör lyftas fram.

En första orsak kan vara transparensen i demokratins diskussion om politiska möjligheter och problem eller uttryckt på ett annat sätt, demokratin kan inte fortleva med en dold politisk agenda. En annan orsak kan vara att demokratin förefaller ha en benägenhet att samla olika politiska grupperingar i partier som har åsiktsmässigt relativt likartade motsvarigheter i andra demokratier, vilket påtagligt underlättar politiskt samarbete. En tredje orsak kan vara att de partier som bär upp demokratier i allt väsentligt tar avstånd från tanken på våld annat än i rent självförsvar, något som gör att demokratiers försvarsmakter oftast ges en påtagligt defensiv prägel i förhållande till andra närliggande demokratier.

Den nu genomförda beskrivningen pekar tyvärr på att den av Fukuyama predestinerade utvecklingen av den globala ordningen knappast kan sägas ha blivit besannad. Tvärtom gör beskrivningen att en betydande pessimism blir ofrånkomlig när bedömningar av konfliktutvecklingen på jorden görs. Det är denna pessimistiska tendens som också utgör grundtonen i Huntingtons hypotes om ökande konflikter mellan civilisationerna.

För Europas del måste mot denna bakgrund stora ansträngningar göras, främst inom EU:s ramar, att öka den politiska, vetenskapliga och kulturella dialogen mellan staterna i unionen. Och samtidigt måste unionen bli en alltmer aktiv dialogpartner med de olika civilisationer som kommer att sätta en allt tydligare prägel på den globala utvecklingen, nämligen Kina och den muslimska världen.

Författaren är f d Generaldirektör och ledamot av KKrVA.

Noter

1. Se t ex Katzenstein, Peter: *The Culture of National Security*, Columbia University Press, New York 1996. Katzenstein tilldelades nyligen Skytteanska priset 2020 för ”sina bidrag till förståelsen av hur historia, kultur och normer formar såväl ekonomier som säkerhetspolitik, nationellt och globalt”. Se understreckare *Svenska Dagbladet* 2020-04-09 av professor Li Bennich Björkman. Se också t ex Cohen, Robin och Kennedy, Paul: *Global Sociology*, 3:e uppl, New York University Press, New York 2013. En intressant studie är också Pinker, Steven: *The Better Angels of Our Nature. A history of Violence and Humanity*, Penguin Books, New York 2012.
2. Se t ex Holland, Tom: *Dominion. The Making of the Western Mind*, Little Brown, London 2019. Denna studie är en mycket uppmärksam och lovordad skildring med ett långt perspektiv på särskilt religiösa värderingars utveckling i Västeuropa.
3. För en mer ingående beskrivning av modeller i vetenskapligt arbete se Harré, H Rom: *The Philosophies of Science*, Oxford University Press, Oxford 1986.
4. Problemen med strukturlikhet (s k isomorfi) inom samhällsvetenskaperna är kända sedan länge. Isomorfin bygger på att två strukturer är isomorfa om det till varje egenskap och relation i den ena strukturen svarar en egenskap respektive relation i den andra strukturen och det dessutom är möjligt att ge en entydig tillordning mellan dessa. Jfr t ex isomorfiproblem mellan verklig fysisk terräng och en karta.
5. För en diskussion om detta se Karlsson, Svante: *Freds- och konfliktkunskap*, Studentlitteratur, Malmö 2008, s 253-297.
6. Det är dock att betona att ”realism” här inte främst står för en klassisk filosofisk realism (d v s att verkligheten existerar oberoende av om den blir erfaren eller kan erfaras) utan snarare en uppfattning om att företeelser ska betraktas ”som de är” (i detta fall t ex statssystemet) och observeras och identifieras med utgångspunkt i sakliga och objektiva beskrivningar av detta ”system” som är intersubjektivt verifierbara.
7. Kant, Immanuel: *Zum Ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*, från 1795.
8. Det är alljämt fascinerande att läsa Marsilius av Padua (ca 1275 – ca 1342), italiensk jurist och statsteoretiker som i skriften ”*Defensor Pacis*” (Fredens försvarare), första gången utgiven i tryckt form 1522, gick till storms mot påvens världsliga maktanspråk och argumenterade för staternas frihet från påven grundad på principen om folksuveränitet.
9. Det är här inte möjligt att fördjupa sig i innebörden av begreppen nationalism, patriotism, chauvinism, fanatism och fundamentalism, vilka alla står för olika aspekter av passionsspårets diskussionstema. Några viktiga distinktioner presenteras kortfattat här. *Nationalism* ses här som en ideologi och eller en rörelse som söker befrämja intressena hos en särskild nation eller befolkningsgrupp, ofta med grund i kultur, historia och särskilt med avseende på att nå och upprätthålla nationens självbestämmande över ett visst territorium som ofta uppfattas som dess hemland. *Patriotism* ses här som ett hängivet eller kraftfullt stöd till det egna landet och har alltså en nära anknytning till nationalismen. *Chauvinism* betecknar här en överdriven eller aggressiv patriotism. *Fanatism* står oftast för religiösa, politiska eller t o m personliga åsikter som driver sin sak utan hänsyn till rationella argument. *Fundamentalism* uppfattas här som en form av strikt upprätthållande av ursprungliga eller basala principer inom en ideologi eller religion vilka ofta förknippas med bokstavstrohet.
10. Ett stort upplagt försök i denna ”realistiska”, ”materialistiska” riktning är Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*, Harper Collins, London 1989.
11. T ex fil dr Colgan, William, 2013, ref i *Svenska Dagbladet* 2020-02-01, s 34. Dock oklart vilken skrift av Colgan som avses i detta referat.
12. Spengler, Oswald (1880–1936): *Der Untergang des Abendlandes*, Becks, München 1918–1922. På svenska: *Västerlandets undergång*, Atlantis, Stockholm 1996.
13. Den nazistiska ideologin hävdade t ex i sin devis ”blut und boden” (blod och jord) att den ariska rasen genom blodsband stod över andra och berättigade också till undanröjande genom etnisk rensning, förintelse eller repatriering så att tyskar skulle få rätt till livsrum (”le-

- bensraum”) på andra folks bekostnad. Se t ex Herbert Tingsten: *Nazismens och fascismens idéer*, Bonniers, Stockholm 1965.
14. Walt, Stephen M: *Revolution and War*, Cornell University Press, Ithaca 1996, s 130.
  15. Shirer, William L: *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon and Schuster, New York 1960, s 830. ”Kommissarierna” var Röda Arméns politiska officerare och Hitler ansåg således att dessa vid konfrontation med tyska armén måste ”likvideras” av ideologiska skäl.
  16. För den som gärna ser svårutplånliga historiska drag i världshändelserna kan det vara värt att påminna om att det dåvarande Ryssland och England utkämpade ett långvarigt krig i och om Afghanistan i slutet av 1800-talet. Hopkirk, Peter: *The Great Game*, Folio Society, London 2010.
  17. Op cit, Holland, Tom, se not 2.
  18. Popper, Karl R: *The Open Society and its Enemies. I Plato, II Hegel and Marx*, Routledge and Keegan, London 1945.
  19. Bell, Daniel: *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Free Press, New York 1960
  20. Rawls, John: *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge 1972; Nozick, Robert: *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York 1974.
  21. Fukuyama, Frances: *The End of History and the Last Man*, ny upplaga, Avon, New York 1992; Huntington, Samuel P: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, ny upplaga, Simon and Schuster, New York 2011. Se även den senares: ”If Not Civilizations, What? Samuel Huntington responds to his critics”, *Foreign Affairs*, vol 72, nr 5 nov-dec 1993, s 186-194.
  22. Översättning: ”Tro och familj, blod och övertygelse, är vad människor identifierar sig med och vad de kommer att slåss och dö för”. Ibid, Huntington, Samuel P: ”If Not Civilizations, What?”. Det bör noteras att Fukuyama också gav Huntingtons bok lovord i en recension i *The Wall Street Journal*, där den betecknades som ”bländande”.
  23. T o m ett så starkt religiöst präglat samhälle som t ex Saudiarabien har under senare år börjat ge ökade rättigheter för kvinnor. Det senas-
- te exemplet är att kvinnor ska få börja spela fotboll i lag.
24. *Freedom in the World 2020*, Freedom House Report, Washington 2020.
  25. En intressant analys av detta samband ger den tidigare försvarsministern under president Kennedy i Mac Namara, Robert: *The Essence of Security*, Harper and Row, New York 1968.
  26. Översättning ”den verkligen utmanande teoretiska frågan: när är religion betydelsefull och hur?”, Bellin, Eva: ”Faith in Politics. New Trends in the Study of Religion and Politics”, *World Politics* 60, jan 2008, s 315-347.
  27. Haas, Mark L: *The Clash of Ideologies*, Oxford University Press, Oxford 2012.
  28. Cuba-krisen 1962 var utan tvekan den mest stegrade konfrontationen mellan supermakterna som uttryck för denna ideologiska rivalitet. Men Sovjets militära ingripanden i Ungern 1956 och i Tjeckoslovakien 1968 visar med vilken kraft Sovjet önskade förhindra varje rubbning av dess maktposition i Europa. USA:s misslyckade försök att förhindra det kommunistiska maktövertagandet i Vietnam speglar i hög grad också denna rivalitet om ideologisk makt över olika stater.
  29. Denna kombination av strikt statskontroll och hämningslös kapitalism gavs ett målade uttryck av den tidigare kinesledaren Deng Hsiao-ping som lär ha sagt: ”Jag bryr mig inte om om en katt är svart eller vit bara den fångar råttor”, något som under kulturrevolutionen dock ledde till att han fångslades.
  30. Dessa drag i den kinesiska och konfucianska kulturen framhävs påtagligt i Huntingtons bok, se not 21.
  31. Ett ryskt ordspråk som citeras av Peter Hopkirk i op cit, se not 16, lyder: ”Skrapa på en ryss och du kommer att finna en tartar”. Sentensen tillskrivs enligt Huntington den franske filosofen Joseph de Maistre (1753-1821).
  32. För en svensk genomgång av åsiktsutvecklingen i Ungern och Polen under senare tid; Gelin, Martin och Åsard, Erik: *Hotet mot demokratin. Högerpopulismens återkomst i Europa och USA*, Historiska media, Falun 2019.
  33. Det är intressant att notera att den rättsliga formen av krigsförklaring kvarlever i vår Regeeringsform (15 kap) med en nära koppling till godkännande av Riksdagen.

34. Litteratur med beskrivningar av religionernas mer djupgående föreställningsvärld är synnerligen omfattande. Här är inte platsen att göra en fyllig beskrivning av dessa olika analyser. Jag har här valt att ta fasta på två försök till mer allmän bestämning. Dels den som antropologen och religionssociologen James G Frazer (1854–1941) gjort; Frazer, James G: *The Golden Bough*, The Folio Society, London 2018, s 26-60 och den som den brittiske historikern, professor Keith Thomas (1933–) gjort. Se Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic*, Folio Society, London 2012. De svårigheter Frazer uppenbarligen hade inför utgivningen av sitt verk ledde till en försiktighet från hans sida vad gällde att visa på de uppenbara likheterna mellan olika magiska föreställningar och riter och vissa motsvarigheter även i modern religion. Han fruktade nämligen reaktioner från den anglikanska kyrkan. Dessa svårigheter hade inte Thomas när hans verk kom ut första gången 1971. Intressanta aspekter på djupgående stridigheter om religiös tro inom samma religiösa ram, vilka ledde till de långvariga religionskrigen i Europa ges i Mac Culloch, Diarmaid: *Reformation. Europe's House Divided 1490–1700*, The Folio Society, London 2013, samt i Holland, Tom: *Dominion. The Making of the Western Mind*, Little Brown, London 2019.
35. Teleportering, d v s den magiska föreställningen att det går att flytta t ex en människa levande från en plats till en annan utan att korsa rummet, bygger på uppfattningen att det finns ett i naturen förekommande ”medium” för detta och att genomföra teleportering handlar om att förstå hur detta ”medium” fungerar.
36. Citatet återgivet i Ringren, Helmer och Ström, Åke: *Religionerna i historia och nutid*, Arlövs Gothia, 1974, s 7. Min översättning ”ett seriöst och socialt förhållningssätt hos individer och grupper gentemot den kraft eller de krafter vilka de uppfattar som de som ytterst kontrollerar deras intressen och öden”.
37. Op cit, Thomas, Keith, se not 34, s 245-247.
38. Svårigheterna att fånga in det irrationella draget i den religiösa tron och dess förhållande till gängse kunskapsutveckling byggd på vetenskapens successiva landvinningar, belyses t ex i Bråkenhielm, Carl Reinhold: *The Study of Science and Religion*, Pickwick Publications, Oregon 2018.
39. Det räcker med att påminna om de exempel på radikaliserings inom islam som kunnat påvisas, men även sådana exempel i USA som Wacosekten och i Sverige Knutbydramat visar hur individer kunnat knytas till sektliknande religiösa grupper och inom sådana ramar begått allvarliga våldsbrott under inverkan av sektledare.
40. Den i kyrkohistorien bevandrade erinrar sig kanske ett uttryck som (sannolikt felaktigt) tillskrivs kyrkofadern Tertullianus (160–220 e v t): ”Credo quia absurdum est”, d v s ”jag tror emedan det är otroligt”! Sentensen är sannolikt en parafras på ett annat uttalande av denne med liknande innebörd.
41. Den minnesgode erinrar sig att den katolska kyrkan genom påven förkunnade att ”Gud vill det” när korstågen skulle organiseras för att återerövra Jerusalem och det Heliga landet.
42. Op cit, Haas, Mark L, se not 26, s 71.
43. Francis Bacon (1561–1626) brittisk filosof och statsman och hans verk *Novum Organum*, utgiven första gången på latin 1620.
44. De franska ”ideologerna” är benämningen på en grupp tänkare som, påverkade av främst upplysningsfilosofen Etienne Condillac (1750–1780), samlades kring Antoine Destutt de Tracy (1754–1836). Deras forskningsambition kan i vissa avseenden sägas föregå James Frazer och modern antropologi. Den alltjämt mest gedigna och omfattande skildringen av de politiska ideologierna är Schmandt, Henry J: *A History of Political Philosophy*, Bruce Publishers Co, Milwaukee 1960.
45. Karl Popper, 1902–1994. Brittisk professor och vetenskapsfilosofiskt inriktad filosof och analytiker. En av 1900-talets främsta vetenskapsfilosofer.
46. Den amerikanske forskaren Herbert A Simon (1916–2001) forskade inom ekonomisk vetenskap, statskunskap och kognitiv psykologi. Han belönades bl a med Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap 1978. Han gav ut många uppmärksammade böcker, t ex *Human Problem Solving*, 1972, *Models of Thought*, 1979 och *Reason in Human Affairs*, 1983. Kända lärjungar till Simon är Daniel Kahneman (1934–) israelisk-amerikansk vetenskapsman inom psykologi som också belönats med Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap med kända böcker som *Attention and Effort*, 1973, *Choices, Values*

- and Frames*, 2000, *Heuristics and Biases*, 2002. Dennes kollega, kognitionspsykologen Amos Tversky (1937–1996) gav ut böcker och skrifter tillsammans med Kahneman.
47. Hugo Mercier (1980–) har givit ut sådan populärvetenskaplig forskningslitteratur som *The Enigma of Reason* (tillsammans med Dan Sperber) och *Not Born Yesterday*, 2020.
48. För en längre (och svårläst!) diskussion om förtroendeproblemet i samhället se Seeligman, Adam B: *The Problem of Trust*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2000.
49. Jeffner, Anders: *Livsåskådningsforskning*, Teologiska institutionen, Uppsala 1976.
50. Skalan började användas 1999 av den internationella forskargruppen CHES och begreppet GAL–TAN myntades 2002 av Hooghe, Marks och Wilson.
51. Op cit, Haas, Mark L, se not 26.